

ENDÜLÜS'TE TARİH OKULUNUN GELİŞİMİ*

Muhammed Abdulhamîd İsâ Sakr
Çeviri: Mustafa Hizmetli**

Özet: Endülüs Tarih Okulunun doğuş ve kuruluş aşamasını eksen alan yazar, önce bu konuda önemli katkıya sahip belli başlı çalışmaları değerlendirmektedir. Endülüs Tarih Okulunun gelişmesinde sözlü dönemi ve bu konuda ilk girişimleri başlatan Mısırlıların Endülüs tarih yazıcılığının gelişimindeki rollerini incelemektedir.

Bunlardan sonra Endülüs topraklarındaki tarih yazıcılığı faaliyetlerini ele alan yazar, makalesini ülkelerinin tarihinin yazımına aktif olarak katılan bazı Endülüslüler ve eserlerini değerlendirerek noktalamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Endülüs Tarih Okulu, tarih yazıcılığı, Endülüs, Mısır, Endülüslüler, Mısırlılar

The Development of History School in Andalucia

Summary: The writer who takes the birth and foundation stages of Andalucia History School as the main point of his study, first evaluates the important contributing studies on this subject. He examines the influence on Andalucia's history writing of Egyptians who had started the verbal phase and first enterprises.

After these the writer examines the activities of history writing in Andalucia and finishes his study evaluating the historians and their studies who actively took part in writing their country's history.

Key Words: Andalucia History School, history writing, Anadalucia, Egypt, Andalucians, Egyptians

* el-Cami'âtu'l-İslâmiyye, 1990, Sayı 24. Rabat-Fas.

** Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı.

ENDÜLÜS'TE TARİH OKULUNUN GELİŞİMİ

Endülüs medeniyetine dair araştırmamda; bu medeniyetin oluşum merhalesini ve "İslam Tarihi ve Ortaçağ"¹ kongresi çalışmaları çerçevesinde neşredildiği gibi, onun İslam medeniyeti çerçevesi içinde, daha doğrusu bütün insanlık medeniyeti içerisinde ulaştığı yüksek seviyeyi ele almıştım.

Gerçekten dikkate değer olan Endülüs medeniyetinin ve çeşitli yönlerinin bu yüksek seviyesi ile beşeri faaliyet sahalarının tamamını kuşatacak şekilde geniş olmasıdır. Bundan da önemlisi bu medeniyet, İslam alemi içerisinde söz konusu farklı faaliyet alanlarındaki üstünlük ve akılcılık ile öne çıkmıştır.

Medeniyetler arasındaki bu yarış sadece genel alanlara münhasır kalmamış hatta tali konularda üstün gelme çabasına kadar uzanmıştır.

Bu konuda delil olarak, Dr. Huseyn Mu'nis'in Endülüslülerde coğrafya ilmine dair yazdığı değerli araştırma yeterlidir. Zira o, bu araştırmasında Endülüs halkının yaratıcı melekelerini açıklamaktadır. Bunu da özellikle Endülüs Müslümanları nazarındaki yegane akli kabiliyeti ortaya koyarak yapmaktadır.

Benim araştırmam ise Endülüs Müslümanlarında var olan başka bir ilmi yetiyi ortaya koymayı hedeflemektedir. O da tarih yetisidir. Zira Endülüslüler tarihin önemini anladıklarında bu bilimin çeşitli alanlarında çalışarak genel eserler, biyografi ve neseb kitapları, şehir ve bölge tarihleri, ileri gelenler ve devlet adamlarının hal tercümeleleri gibi dallarda ölümsüz şaheserler meydana getirmek suretiyle bu ilme büyük katkıda bulundular. Bunun sonucu olarak Endülüs tarih okulu, kökleri derin, gövdesi sabit, dalları ve kolları yüksek bir okul halini almıştır.

Endülüs Medeniyeti hakkında daha önce yaptığım araştırmamda oluşum aşamasını bağlı kaldığım gibi, burada da köken faktörü ve binanın üzerinde yükseldiği temel ve esasları ortaya koymanın önemi dolayısıyla doğuş ve kuruluş aşamasına bağlı kalacağım.

Beni bu konuda yazmaya sevk eden şeylerden biri de Endülüs Müslümanlarının kültürel hayatlarının önemli bir medeni yönünü teşkil eden ilmi faaliyetlerle ilgili araştırmaların yok denecek kadar az olmasıdır.

Müslümanların tarih ilmiyle ilgili eserlerine seri bir bakış bize bunu gösterecektir. İbn Nedim'in *Fihrist*'inde Endülüslü hiçbir tarihçiden veya onların yazdığı herhangi bir eserden söz etmemesi bunun delillerinden biridir.

Şehâvi'nin eserinde de büyük bir çekingenlikle Hafız Ebû 'Umer b. Abdilber ve eseri el-İstî'âb³ ile Ebû Bekr Yahyâ b. Muhammed b. Yûsuf el-Ensârî el-Girnâfi'nin (ö. 557/1162)⁴ *Târihu'd-Devleti'l-Lemtûna*'sından bahsetmesi hariç. Endülüslü tarihçilerin ya da eserlerinin isimlerine rastlanmaz.

O, eserinde Endülüs topraklarında yaşayan hukukçular, edipler, tabipler, şairler ve diğerleri hakkında Endülüslülerin yazdığı tabakât kitaplarını da göz ardı etmiştir.

Modern tarihçiler bu konuda kendilerinden önceki tarihçilerin çalışmalarına uymuşlardır. Bunun örnekleri çoktur. Fuat Sezgin tarih yazımına ayırdığı birinci cildin 300 sayfalık ikinci kısmında Endülüslülere ancak Endülüs tarihiyle uğraşan bazı Mısırlılar ile Abdülmelik b. Habîb, İbnü'l-Kütiyye, er-Râzî ve el-Huşenî gibi bazı Endülüslü tarihçilerden söz ettiği birkaç sayfa ayrılmıştır⁵.

Endülüs tarih uzmanlarının ileri gelenlerinden olan "es-Seyyid Abdulazîz es-Sâlim" bu alandaki derin kavrayışı ve geniş birikimine rağmen *Tarih ve Arap Tarihçileri* isimli eserinde Endülüslü tarihçilere hak ettikleri ilgi ve önemi vermemiş ve atıfları daha çok İbnü'l Faradî ve el-Humeydî gibi tabakât tarihçileri ile er-Râzî ve el-Bekrî gibi coğrafyacılar üzerinde yoğunlaşmıştır⁶.

Huseyn Mu'nis, "*Tarih ve Tarihçiler*" isimli değerli eserinde Dünya Tarih Okulunun oluşumunda Endülüslülerin katkısından hiç söz etmez. Muhtemelen o. bu eserinde bizzat tarih yazmayı değil, tarih felsefesiyle ilgili bir araştırma ya da tarihi anlamaya bir giriş yapmayı amaçlamıştır⁷.

İslam Medeniyeti alanındaki araştırmacıların bir çoğu aynı yöntemi izlemiştir. Nitekim Ebû Zeyd Şelebî *İslam Medeniyeti Tarihi* adlı eserinde Müslüman tarihçilerin bir çoğuna işaret etmesine rağmen hiçbir Endülüslü tarihçinin ismine yer vermemiştir⁸.

Ahmet Ali el-Molla da *Müslüman Alimlerin Avrupa Medeniyeti Üzerinde Tesiri* adlı eserinde konuyu anlatırken Endülüslü tarihçilerin rolünü tamamen göz ardı etmiştir. İspanya tarih yazıcılığında er-Râzî'nin rolünü unuttuğu gibi Hıristiyan krallarının haberlerini kaydeden İbn Hayyân ve diğer Müslüman tarihçilerin rolünü de unutmuş gözükmektedir. Oysa modern İspanyol tarihçileri Arap kaynaklarından gelen bilgilere dayanarak bazı tarihî fikirlerini tekrar tashih etme yoluna gitmektedir⁹.

Aynı tavrı *Müslüman Alimlerin Avrupa Medeniyetine Katkısı* isimli eserinde İzzeddîn Ferec'in de sergilediğini görmekteyiz. O da Avrupa'daki tarih yazıcılığı alanında Endülüslü tarihçilerin katkısını zikretmez. Oysa bu bağımsız bir araştırmaya konu olacak kadar büyük bir öneme sahiptir¹⁰.

Endülüs tarih okuluna çok fazla önem vermeyen eserleri uzun uzun saymak yerine şimdi yazarları bu alanda büyük katkıya sahip olan araştırmalara geçiyorum. Bu araştırmalar şunlardır:

1. Dr. Mahmûd Alî Mekki'nin Madrid'deki Mecelletü'l-Ma'hadî'l-Mısrî li-Dirâsâti'l-İslâmiyye'de İspanyolca olarak yayımladığı *Mısır ve Endülüs Tarihinin İlk Kaynakları* başlıklı değerli araştırmasıdır¹¹. O, bu makalesinde Mısırlı hadisçi ve tarihçilerin Endülüs tarihi yazımında ilk malzemenin sağlanmasındaki etkisi hakkında esaslı bir araştırma sunar. O bu çalışmasında

ENDÜLÜS'TE TARİH OKULUNUN GELİŞİMİ

İslam aleminin batısı açısından Mısır'ın coğrafi konumunun önemine ilave olarak Mısır tarih okulunu, Endülüslü ve Mağribli tarih ilmine susamışlar için bir ilgi odağı yapan Müslümanların tarih ilmine gösterdikleri yoğun ilgilerinden de söz eder.

Dr. Mekkî, bu araştırmasında Mısır'ı Endülüs tarihi araştırmalarının merkez üssü haline getiren sebepler ile Mısırlı fikri şahsiyetlerin tümünün rolünü izah etmektedir. Bunlar arasında tabiiilerden Endülüs fetihlerine katılan Alî b. Rabah, Haneş el-Sananî ve diğerleri, hukukçulardan el-Leys b. Sa'd ve Abdullah b. Luhey'a ile bunlardan sonra Abdulmelik b. Mesleme, Yahyâ b. Abdullah b. Bukeyr(ö.131/745), Abdullah b. Vehb(ö.197/812), Abdullah b. Abdulhakem(ö.214/829) ve babası Mısırlı tarihçi olan *Futûhu Mısır ve İfrîkiyye ve'l Endelus* isimli kitabın yazarı Abdurrahmân b. Abdulhakem sayılabilir.

Dr. Mekkî bunların yanında Endülüslü tarihçilerin ilki olarak bilinen ve *Tarihu Abdulmelik b. Habîb* isimli eseriyle tanınan Abdulmelik b. Habîb'den de söz eder.

Mekkî, Mısırlı iki yazar olan el-Leys b. Sa'd ve Abdullah b. Vehb'e, Abdulmelik b. Habîb'in kitaplarının asıl kaynağı olması itibariyle özel önem vermektedir. Ayrıca o, *Futûhu Mısır*'in yazarı Abdurrahmân b. Abdullah b. Abdulhakem'in (ö. 257/870) kitaplarına ve Ebû Sa'îd b. Yûnus es-Sadeffî'ye (ö.336/947) de işaret etmektedir. Bu sonuncusu Endülüs tarihi yazımına faal olarak katılan son Mısırlı tarihçi olarak kabul edilmektedir¹².

2. Büyük İspanyol müsteşrik Angel Gonzales Palencia'ya ait *Historia de la Literatura Arabigo-Espanola* isimli çalışma. Bu araştırma Hüseyin Mu'nis tarafından *Tarihu'l-Fikri'l-Endelusî* isimle Arapça'ya tercüme edilmiştir. Dr. Palencia eserinin beşinci bölümünü tarihe ayırmış¹³, daha sonra bunu genel tarih gibi alt bölümlere ayırmıştır. O eserinde Ibn Habîb'e, Endülüs tarih okulundaki önemine ve Mısır tarih okulu üzerindeki etkisine işaret etmekte sonra da, Râzî ailesine ve bu ailenin tarih yazıcılığındaki öncüsü konumunda olan Ahmed b. Muhammed b. Mûsâ er-Râzî'ye (ö.325/936) değinmektedir.

Yazar bu çerçevede müellifi belli olmayan *Ahbâr Mecmû'a* isimli eser ile Muhammed b. el-Kûtiyye'nin *İftitâhu'l-Endelus* isimli eserinden söz etmektedir¹⁴.

Aynı şekilde yazar -askeri ve siyasi sahadaki çöküşe rağmen- Endülüslü Müslümanların kültürel alandaki azamet asrı olan Mulûku't-tavâif dönemi gibi diğer dönemlere işaret eder. Bu dönem İbn Hazm, İbn Hayyân ve İbn Bessâm gibi bir çok önde gelen tarihçinin yetiştiği bir dönemdir.

Daha sonra yazar Murâbitlar, Muvahhidler ve Gırnata'daki Nasrî'ler Devleti döneminde ortaya çıkan tarih eserlerini ve özelde de tarihçilerin piri ve üstelik Endülüslülerin aydınlarından iki vezirlik sahibi (zu'l-vezâreteyn) Lisânuddîn İbnu'l-Hatîb'i ele almaktadır.

Yazar araştırmasını bir tarihçiden diğerine geçmek suretiyle telif alanında yaygın ve zengin örnekler içeren sîret. terâcim ile Endülüs ekolünü temsil eden kitapları ele alarak tamamlamıştır¹⁵.

3. Bu alanda Dr. Şâkir Mustafâ'nın *et-Târihu'l-Arabî ve'l-Muverrihûn Dirâse fi İlmi't-Tarih ve Ma'rifeti Ricalihî fi'l-İslâm* (Arap tarihi ve Arap tarihçileri, İslâm'da tarih ilmi ve tarihçileri tanıma üzerine bir araştırma) adlı araştırması, bu alanda yapılmış en kapsamlı ve en mükemmel çalışma sayılabilir. Eser iki cilt hâlinde yayımlandı. Her ikisini 1980 yılında yayımlanan ikinci baskısından okudum. Eserde, tarih ilminin gelişimi ve tarihçilerin üslupları, Endülüs ve Mağrib bölgesi hariç, İslam aleminin dört bir yanındaki eserlerle ilgili mükemmel değerlendirmeler yer almaktadır. O, bu kıymetli eserinin IV. cildini Endülüs ve Mağrib'teki tarih ve tarihçiler¹⁶ başlığıyla Mağrib ve Endülüs'e ayıracağını açıkça belirtmektedir.

Bu cildi mümkün olduğunca araştırdım. Fakat yeni araştırmalarda bu dördüncü cildin çıktığını ifade eden herhangi bir işarete rastlamadım. Özellikle doktora ve master tezlerinin referanslarında 1980 yılında basılan ciltten başkasını bulamadım. Muhtemelen hocamız Dr. Şâkir Mustafâ'nın -Allah acil şifalar versin- sağlık durumu kalan ciltleri tamamlamasına izin vermemiştir.

4. Pons Boigues'in Endülüslü tarihçiler ve coğrafyacılarla ilgili eski İspanyolca çalışması. *Ensanyo Bio-bibliografico Sobre los Historiadores y Geograficos Arabigos-Espanoles* (Madrid 1898) isimli bu araştırma, içerdiği görüş ve gerçekleri göz ardı etmeden Endülüs'te tarih ilminin gelişimi çerçevesinde titiz ve zengin bilgiler sunduğu için modern araştırmalar buna temel almıştır.

5. Bu alandaki araştırmaların en yenilerinden biri Dr. Abdulvâhid Zennûn'un *Neş'etu Tedvini't-Târihi'l-Arabî fi'l-Endelus* adlı eseridir¹⁷. Bu çalışma Endülüs'ün fethinden yaklaşık hicri IV. asra kadar Endülüs'te tarihin tarihini özlü ve kolay ifadelerle ele almaktadır. Bu yüzden özet olması bakımından 64 sayfalık muhtasar bir çalışmadır. Fakat bununla beraber konunun önemini vurgulama ve bu konuda öncülük etme özelliğine sahiptir.

Dr. Tâhâ'nın araştırması, Endülüs tarihi yazıcılığı ile ilgili ilk Endülüslü girişimleri çerçevesindedir. Abdulmelik b. Habîb, Muhammed b. Hâris el-Huşenî, İbnu'l-Kûtiyye, er-Râzîler ile onlardan sonra gelen İbn Ebi'l-Feyyâz ve Ahmed b. 'Umer el-Uzrî örneğinde ele almaktadır.

Endülüs'te tarih okulunun gelişmesinde sözlü (şifahî) dönem:

Beklenenden daha hızlı olarak Endülüs'ün Araplık ve İslamlığa dönüşüm süratinde pay sahibi olan ekonomik, siyasi ve dini faktörler bir araya gelmiştir. Tarihi kaynaklar bu süratli faaliyetle ilgili dikkat çekici bir çok malzemeyi içerisinde toplamaktadır¹⁸. Mesela Halife 'Umer b. Abdulazîz'in Müslümanlar için korkarak ya da İbnu'l-Kûtiyye'nin deyişiyle "düşmanların onlara üstün gelmesi korkusuyla" veya *Ahbâr Mecmû'a* müellifinin dediği

ENDÜLÜS'TE TARİH OKULUNUN GELİŞİMİ

gibi "Deniz ötesinde kalarak Müslümanlardan kopmaları kaygısıyla"¹⁹ Müslümanları Endülüs'ten tahliye etme girişimi²⁰ karşısında Semh b. Mâlik'in ona İslam'ın gücünü, şehirlerinin çokluğunu ve kalelerinin sağlamlığını dile getiren bir cevap verdiğini görmekteyiz. Bu, hicri 100 senesinde yani fetih faaliyetinin tamamlanmasından ve Mûsâ ve Tarık'ın Doğuya dönmesinden yalnızca beş sene sonra gerçekleşmiş bir olaydı.

Yeni ülke halkını Arap diline ve İslam dinine kazandırma çalışmaları başladı. Ve dolayısıyla Müslümanların bu topraklara gelmesiyle birlikte Endülüs toprağı üzerinde eğitimle ilgili ilk adımlar atıldı. Öğretmenler ilk yıllardan itibaren Endülüs'te görevlerini yapmaya başladılar. Bu önemli işi de fetihlere katılanlar arasındaki bir çok tabiin ve din adamı üstlendi²¹.

Bu tabiiilerin; Rasûlullah (sav)'ın hayatı ve savaşları, Râşid halifelerin hayat hikayeleri, katıldıkları Müslüman fetihleri ve Doğudaki Müslümanların hayat hikayeleri hakkında rivayette bulunmak suretiyle Endülüs topraklarında tarih yazıcılığı fikrinin ilk tohumlarını atma konusunda önceliğe sahip olması doğaldır. Alî b. Rabah da Mısır'daki dini ve edebi toplantılarda Endülüs haberlerinin yayılması konusunda ayrı bir yere sahip olmuşsa da²², şüphesiz o, Endülüs'te tanıdığı ve beraber yaşadığı sahabelerden ve müntesibi olduğu dinden bahsetmiştir. Bu da bizi, Endülüs'te tarih yazıcılığının başlangıcından önce ilmi meclislerde tartışılan tarihî sözlü rivayetlerin varlığı kanaatine ulaştırdı. Bu diğer ilimlerden geri kalan edebiyat ve lügat ile de kıyaslanabilir. Belki ben burada, bu alanda İslam vilayetlerinden bir vilayet olarak Endülüs tarihinin yazıcılığıyla Endülüs topraklarında tarih fikrinin doğması arasındaki fark gibi önemli bir noktayı ortaya koymakla yazımda benden öncekilere muhalefet ettiğime dikkat çekmek istedim.

Endülüs'te tarih fikrinin doğuşunun Endülüs tarih yazıcılığından önceye tekabül ettiğini kabul etmemiz mümkündür. Aynı şekilde Endülüslülerin, Endülüs'e yerleştikleri ilk yıllar ve hicri II. yüzyıl boyunca Rasûlullah'ın (sav) haberleri ve savaşlarını, Râşid halifelerin hayat hikayelerini İslam Endülüs'te kendilerine ulaşınca kadar Şam, Mısır, Kuzey Afrika'da nasıl yayıldığını bilmeleri gerektiğini kabul etmemiz lazımdır.

Aynı şekilde burada Endülüs'ün fethine dair olayların ve fetihden önceki bazı haberlerin rivayet edildiği fikri bir ortamın varlığını kabul etmemiz de mümkündür. Çünkü şayet biz yazılı belgenin eksikliğini çeksek de fethe katılıp yaşadıkları kahramanlıkları çocuklarına anlatan kişi ya da gruplardan mahrum değiliz; tıpkı İslam ve Got dönemlerini yaşamış İspanyol ailelerinin nesilden nesile aktarılan anı ve hikayelerinden mahrum kalmayacağımız gibi. Çünkü özellikle şifahî rivayetlerin ilimlerin nakledilmesinde önemli bir rol oynadığı bu tarihi dönemle ilgili söz konusu rivayetler çok önemlidir.

Endülüslüler arasında sözlü rivayetlerin varlığını doğrulayan şeylerden biri de Mısırlı Sa'îd b. Kuseysir b. Ufeyr (ö.226/840)'ın haber rivayet ettiği kişiler arasında yer alan İbnü'l-Faradî, el-Humeydî ve Şebîb el-Endelüsî gibi yazarların bu rivayetlere eserlerinde yer vermesidir²³. İbn Ufeyr, Endülüs tarihi konusunda bağımsız eser yazan ilk tarihçilerden biridir. H.146 yı-

İnada yani Endülüs'ün fethinden yaklaşık sadece 50 yıl sonra doğdu. Abdullah b. Luhey'a ve el-Leys b. Sa'd'ın öğrencisi oldu. Fıkıh, nesep ilimleri, haberler, Arapların savaşları ve tarihlerine en çok ilgi duyanlar arasındadır. O aynı zamanda iyi bir edebiyatçı ve şık giyimliydi. İbn Abdülhakem onun *Ahbârü'l-Endelus* isimli kitabına atıfta bulunmuş ve bazı alıntılar yapmıştır²⁴. Yine el-Humeydî, İbrâhîm b. Eban b. Abdülmelik b. 'Umer b. Mervân el-Endelüsî ismini kaynak olarak kullanmış ve Ebû 'Usmân diye künyelemiştir. Bu kişi, yukarıda bahsedilen İbn Ufeyr'in kendisinden rivayette bulunduğu isimler arasında yer almaktadır²⁵.

Endülüs'e nispet edilenlerin en eskilerine gelince o, hadis konusunda bir rivayeti bulunan, fethine katılan ilk tabiiilerin elinde yetişen ve Mısırlı Ebû Abdurrahmân Abdullah b. Ukeybe b. Luhey'a el-Hadramî'ye (ö.174/790) hocalık yapan Ahmed b. Hazm el-Me'âfirî el-Endelüsî'dir. O, h.155 senesinde Halife Ca'fer el-Mansûr'un emriyle Mısır kadılığını üstlendi. Halifenin tayin ettiği ilk kadıydı. Tarih bilgilerini hadisler kanalıyla alan el-Me'âfirî'nin hadis, haber ve rivayetleri çoktu. Bu yüzden o, İslam'ın ilk dönemleri hakkında İbn Abdülhakem'den, Suyûtî'ye kadar Mısırlı tarihçilerin kaydettikleri haberlerin pek çoğunun da kaynağıydı²⁶.

Aynı şekilde Endülüs'te kâdî'l-cemâ'a olarak görev yapan Mu'âviye b. Sâlih el-Hadramî, el-Leys b. Sa'd, Abdullah b. Vehb, Muhammed b. 'Umer el-Vâkidî ve diğerlerinin hocasıydı. Muhtemelen o, öğrencilerine hadislerin yanı sıra kendisine rivayet edilen doğrudan Mısır'a gelmiş olan Endülüs tarihine ilişkin haberlerin bir kısmını da nakletmiştir²⁷.

Dr. M. Alî Mekkî, Mısırlı tarihçi 'Usmân b. Sâlih'in (ö.219/834) kaynakları arasında Mısır'a uğrayan ve ülkelerinin tarihinden parçalar rivayet eden bazı Endülüslülerin bulunmasını uzak bir ihtimal olarak görmez²⁸.

Endülüs tarih yazıcılığında ilk girişimler:

Endülüs'te Endülüs tedvin ekolünün oluşumuna yol açan unsurları bünyesinde barındıran bir fikri ortamın varlığı ile uçsuz bucaksız İslam aleminin bölgelerinden bir bölge olarak Endülüs'ün tarihinin yazılmaya başlaması arasındaki ayrım açıktır. Mısırlılar bu yüce görevi başlatmakta öncülük ettiler ve onları bu sorumluluğun yükünü taşımaya hazırlayan pek çok etken bunu başarmalarına yardım etti.

Mısır'ı Endülüs tedvîn hareketinin beşiği yapan etkenler:

Birincisi münezzeh ve yüce Allah'ın bu bölgeye, Mısır'a bağışladığı ayrıcalıklı coğrafi konumdur. Bu konum onun Afrika ve Asya gibi iki büyük kıtaya uzanan bir arazi olması, yine Avrupa kıtasına sabit bir destek noktası olması, Mısır'ın eski dünyanın kalbi ve dünyanın Asya'daki doğusuyla Afrika'daki batısı ve aksi yönleri birbirine bağlayan esas geçiş noktası olmasını sağladı.

ENDÜLÜS'TE TARİH OKULUNUN GELİŞİMİ

Nil'in insanlık medeniyetinin beşiği ve yerleşime uygun bir yer yapması bakımından Mısır topraklarına büyük bir katkısı olmuştur. Bundan dolayı her bölgeden ve bu arada Rasûlullah (sav)'ın sahabesinden büyük bir grup oraya yerleşmiş ve tabiin ulemasından ve sahabe çocuklarından çok sayıda insan orada toplanmış ve Fustât, bu dönemde İslam aleminin esaslı kültür merkezlerinden biri olmuştur²⁹.

İkincisi, Mısır'ın genelde Müslüman Mağrib ülkeleri üzerinde bir çeşit siyasi egemenliği vardı. Bu egemenlik Mısır'ın önce bu ülkelere yapılan Müslüman fetihleri esnasında daha sonra da bu ülkelerdeki olayların seyrine hakim olma ve yön vermede Mısırın ve Mısır valilerinin rolünde tecelli etmiştir. Bundan dolayı Mısır, Medine-i Münevvere veya Şam veya Bağdat'taki İslam devlet merkezi ile Mağrib ve Endülüs ülkeleri arasında bağ kuran askerî ve siyasî ilişkilerin merkezi oldu. Mısır, bu ülkeleri gerek karadan gerekse denizden geçen ticari yollar üzerinde bulunuyordu. Dr. Şâkir Mustafâ; "Mısır'ın, İslam kültürünün, Mağrib ve Endülüs'e din, fıkıh, akide, dil, düşünce ve edebiyat olarak geçiş noktası olduğu" görüşündedir³⁰. Yine Arapların fethinden Emevî Hilafetinin sona ermesine kadar Endülüs kültürünü araştıran Dr. M. Ali Mekkî de; "Doğu kültürünün hepsinin Endülüs'e ulaşmaya kadar Mısırlıların elinde şekillenip geliştiğinin gözden uzak tutulmaması gerektiği" görüşündedir. Bunun manası, Mısır'ın tüm Müslüman mağribe geçen doğulu çeşitli fikirlerin içinden geçtiği büyük bir filtreye benzediğidir³¹.

Tarihçiler, Mısırlı tarih ravilerinin Endülüs'e gösterdikleri ilginin bu ülkenin Müslümanlar tarafından fethinden önceki uzak dönemlere kadar uzandığını zikrederler. Endülüs'le ilgili doğulular arasındaki ilk bahis, orası hakkında bazı Yahudî alimler yoluyla gelen rivayetlerdir. Onlar İslam'ı benimzediler ve tarih kitaplarını ve Hadisleri eski Yahudî kültürü kaynaklarından alınmış, Ka'b el-Ahbâr'a ve Vehb b. Munebbih'e ait haberler gibi İsrâiliyât olarak nitelendirilen haberlerle doldurdular. Bunlar, Mısır tarih kitaplarının koruduğu, Mısırlı tarihçilerin eskiden beri naklettiği olaylardı. Dr. Mekkî, bu hadislerin çoğunun mevzû olması ihtimalinin uzak olmadığını ilave ettikten sonra Mısırlı muhaddislerin bu rivayetlerin çok fazla etkisi altında kaldıklarının sabit olduğunu söylemektedir. Sözgelimi Abdullah b. Amr b. el-Âs (ö.65/674) gibi Endülüs'ün fethinden yaklaşık çeyrek asır önce vefat eden meşhur Mısırlı sahâbeden rivayet edilen bir takım Endülüs ve Mağrib'e özgü haberlere rastlamaktayız³².

Çok önemli son bir faktör de Endülüs'ün fethine katılan tabiinden çok sayıda kişinin Mısırlı olduğu veya yerleşmek için Mısır'a döndüğüdür. Dr. Mekkî, Endülüs'e girdiği sabit tabiinden hepsinin aslının Mısırlı olduğunu vurgulamaktadır. Neredeyse tamamı Mısırlı sahabe Abdullah b. Amr b. el-Âs'ın öğrencisidiler ve şüphe yok ki onlar öğrencilerine, arkadaşlarına ve ailelerine Müslüman fetihlerinin haberlerini ve Endülüs topraklarında gördüklerini anlattılar ve rivayette bulundular. Aynı şekilde bunlar ve Mûsâ b. Nusayr'la beraber dönüp Mısır'a yerleşen diğerleri genelde Endülüs ülkeleri tarihi konusunda ilk kaynak oldular. Endülüs tarihinin ilk öncüleri olarak

oraya nispet edebileceğimiz önemli şahsiyetler şunlardır: Bu ülkede Müslüman ordularının komutanı olan Mûsâ b. Nusayr, Alî b. Rabah, Haneş b. Abdullah es-San'anî, Ebû Abdurrahmân el-Halebî, Hibbân b. Ebî Cebele el-Kureşî ve Bekr b. Sevâde el-Cuzâmî'dir. el-Humeydî de İbn Habîb'den naklen Mûsâ b. Nusayr'la birlikte-bilinmeyenler hariç- 20 civarında tabiinin Endülüs'e girdiğini teyid etmektedir³³.

Tabiilerden olan bu kişiler dini konuları sayesinde seçkin bir konum elde ettiler ve gerek Mısır, gerek Kuzey Afrika ve Endülüs'te büyük bir saygı gördüler. Bunun için Endülüslülerin bunlardan veya bunların Mısır'da kalmış evlatlarından ülkelerinin haberlerini araştırıp öğrenmeleri garip karşılanmamalıdır. Bunlar Mısırlı alimlerin konumunu Endülüslü öğrencilerinin gözünde öyle yükseltti ki, Mısır, İslam aleminin batısının tümünün haberlerinin ilk kaynağı haline geldi.

Bu vakitten beri Endülüs haberlerinin Mısır'daki edebî ve dinî meclislerde tartışılan konular olduğunu görüyoruz. Endülüslüler arasında erken dönemlerden beri dolaşan Mısırlı fakih ve muhaddisler bu konularla meşgul oldular. Belki de fetih haberleriyle ilk ilgilenenlerin Mısır'daki fakihler ve fıkıh okullarının kurucuları olduğunu düşünmemizin sebebi budur. Endülüs'te teşri faaliyetlerinin temelini atılmasında en büyük katkı onlara aitti³⁴.

Tabiilerden sonra onların öğrencilerinden bir gurup gelir ki bunların ilgileri genelde Müslümân Mağrib tarihine, özelde Endülüs tarihine yönelmiştir. Bu grubun öncülerinin en meşhurları Mûsâ b. Alî b. Rabah (ö.163/779)'tır. O, Endülüs fethine katılan tabiinden Alî b. Rabah'ın oğludur. Mûsâ, babasından birçok haber rivayet ettiği gibi, Endülüs'ün fethine katılan babasının arkadaşlarından da bazı haberler rivayet etmektedir.

Mûsâ b. Alî b. Rabah'tan öğrencilerinin birçoğu Endülüs haberlerini nakletti. Onların meşhurlarından biri Abdullah b. Luhey'a'dır. (ö.174/790) O, Abbasi Halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr döneminde Mısır kadısı olarak atandı. İsmine varlığına işaret ettiğimiz Ahmed b. Hâzım el-Me'âfirî el-Endelüsî de Abdullah b. Luhey'a'nın kendisinden nakilde bulunduğu kişiler arasındadır.

Endülüs okuluna tesir eden Mısırlıların en meşhuru el-Leys b. Sa'd'dır (ö.175/791). Mısır'da yaşayan, çok büyük bir şöret ve derin bir saygı kazanan Leys, Abbasi halifesi Mansur'un Mısır valisi olmayı reddetti. Aynı şekilde onun serveti ve malının çokluğu, alimlere ve fakihlere ulaşmasını geniş ölçüde kolaylaştırdı. İslam aleminin batısı ve Mısır'la ilgili haberler konusunda mutlak manada seçkin bir alimdi, hatta ilmi ve konumu onun bir mezhep sahibi olmasını sağladı. Mısırlı ve Endülüslü çok sayıda kişi onun öğrencisi oldu. Bu yüzden Endülüs ve Mısır tarihiyle ilgili eserlerin Leys'ten rivayet edilen çok sayıda haberi ihtiva etmesi şaşırtıcı değildir. O, İbnu'n-Nedîm'in³⁵ işaret ettiği tarihle ilgili bir kitap yazdı. Bu kitabında ilk kez dönemine kadar kendi tabakası elinde toplanan Mısır, Afrika ve Endülüs ile oranın ileri gelen devlet adamları ile ilgili tarihi bilgileri kaydetti³⁶.

ENDÜLÜS'TE TARİH OKULUNUN GELİŞİMİ

el-Leys'in önde gelen öğrencilerinden biri olan Abdullah b. Vehb b. Mesleme (ö.197/812), Mâlik b. Enes'in öğrencisi ve Malikî Mezhebi'nin Mısır'daki kurucusu ve yayıcısıydı. Hadisler kanalıyla tarihle temas kurdu ve hocası el-Leys b. Sa'd ve onun dışındakilerden Mısır, Mağrib ve Endülüs tarihiyle ilgili bir çok şey rivayet etti. İbn Habîb el-Endelusi üzerindeki etkisi açıktır³⁷.

Abdullah b. Abdulhakem (ö.214/839), Mısır'daki Malikî mezhebi başkanlığının kendisinde noktalandığı kişidir. Aynı şekilde İslâm aleminin batısı ve Mısır'la ilgili tarihi haberleri nakledenlerdendi. Bu rivayetler Mısırlı meşhur tarihçi İbn Abdulhakem'in tarihle ilgili kitapları ve özellikle *Futûhu Mısır ve İfrikiya ve'l-Endulus* adlı kitabının esas malzemesini oluşturmuştur. Dr. Mekkî, Abdullah b. Abdulhakem'in birçok Endülüslü öğrencisi olduğu görüşündedir. Endülüs tabakât kitapları, aralarında Abdulmelik b. Habîb'in de yer aldığı bu öğrencilerin isimlerinden bir çoğunu bize ulaştırmıştır³⁸. İbn Ferhûn onu doğru, güvenilir, Malikî mezhebinin mutlak otoritesi, fakih, samimi ve akıllı bir adam olarak niteleyerek övmektedir. Eşheb'den sonra Mısır'da Malikîlerin başkanlığı ona geçmiştir³⁹.

Abdulmelik b. Mesleme, Leys'in arkadaşları içerisinde onun aynı oranda tarih ve hadisle alakalı rivayetleriyle ilgisi en fazla olanıydı. Mısırlı tarihçi Sa'îd b. Yûnus onun olaylarla ilgili rivayetlerinin zayıflığına işaret etmiş olsa bile, İbnu'l-Hakem'de onun ismi çokça geçer⁴⁰.

Yahyâ b. Abdullah b. Bukeyr'e (231/745) gelince o, yüksek bir şöhret ve büyük bir saygı kazandı. el-Leys b. Sa'd, Mâlik b. Enes ve Abdullah b. Luhey'a'dan ders aldı ve bu sebeple Yahyâ b. Bukeyr, İbnu'l-Hakem'in rivayetlerinde isminden sık söz edilenler arasındadır. Fakat o asıl şöhretini Malikî Mezhebinin kurucularından biri kabul edilmesi dolayısıyla muhaddis olarak kazanmıştır. O, Endülüs'le ilgili çok sayıda haber rivayet etmesine rağmen bunlar İbnu'l-Abdulhakem'in kitabı içerisinde bize ulaştırmıştır⁴¹.

Ebû Yahyâ 'Usmân b. Sâlih (219/834) Mj'lik b. Enes ve el-Leys b. Sad, İbn Luhey'a ve Abdullah b. Vehb'den ders aldı. 'Usmân b. Sâlih'in esas önemi İbn Abdulhakem'de bulunan Endülüs'le ilgili tarihi rivayetlerden kaynaklanır. Dr. Mekkî, 'Usmân b. Sâlih'le birlikte Endülüs tarih yazıcılığının efsaneler, hikayeler ve hurafelerden uzak olgunluğa götüren bir yöntem izlemeye başladığı görüşündedir. Bu yüzden o, bir dereceye kadar gerçek tarihi rivayetlere oldukça geniş yer ayırmıştır. Aynı şekilde bazı Avrupalı tarihçilerin 'Usmân b. Sâlih'in rivayetlerinin Mısırlı geleneksel rivayetlerin tamamen ayıklanmış hali olduğu görüşüne de yer veren Dr. Mekkî, 'Usmân b. Sâlih'le ilgili sözünü, bu tarihçinin mümkün olduğunca efsane ve hurafelerden uzak durduğunu ve onun rivayetlerinin meselâ Endülüs'ün fethiyle ilgili olanların son derece titiz ilk Arap rivayeti olduğunu söyleyerek tamamlar⁴².

Ebû 'Usmân Sa'îd b. Ufeyr'e (ö.226/841) gelirse: O, önce Mısır'da İbn Luhey'a, el-Leys ve İbn Vehb'den, sonra da Medine'de Mâlik b. Enes'den dersler aldı. Öğrenimini Bağdat'ta edebiyat, şiir ve dil dersleri ala-

rak tamamladı. Mısır'a döndüğünde oranın önde gelen fikir öncülerindendi ve fıkıh, ensab, ahbar, tarihi olaylar konusunda en bilginlerindendi.

Sa'îd b. Ufeyr'le ilgili en önemli şey onun el-Leys b. Sa'd'ın tarih yazıcılığı alanındaki ilk öğrencisi olmasıdır. Şöyle ki: Endülüs kaynakları onu **Târihu Endelus**⁴³ isimli kitabıyla zikreder. İslam aleminin batısı ve Mısır tarihi ile ilgilenen yazarların pek çoğu bu kitaba dayanmıştır. el-Humeydî, onun rivayetlerinde, Şebîb el-Endelusî isminde bir Endülüslüden faydalandığı görüşündedir⁴⁴.

İbnu'l Faradî, Sa'îd b. Ufeyr'in Endülüs tarihi konusundaki kaynaklarından biri olarak Mûsâ b. Nusayr'ın azatlısı Semk'in ismini zikreder⁴⁵.

Dr. Mekkî, yukarıda adı geçen Semk'le ilgili bilgilerin Sa'îd b. Ufeyr'e nasıl ulaştığı konusuna Ebu'l-Arab Temîm'in **Tabakâtu Ulemâ'î İfrikîya**⁴⁶ isimli kitabında yer alan oğlu 'Umer b. Semk'in hayat hikayesine dikkat çekerek açıklık getirmiştir. Çünkü 'Umer de Sa'îd b. Ufeyr'in ders aldığı dönemde Malik b. Enes'in öğrencisiydi. Bu nedenle 'Umer b. Semk'in babasından aldığı tarihi bilgileri Sa'îd b. Ufeyr'e nakletmiş olması kuvvetle muhtemeldir⁴⁷.

Son olarak Dr. Mekkî, Sa'îd b. Ufeyr'in kaynaklarından biri olarak Zem'a b. Gurabî isimli birine işaret etmektedir. Ancak Endülüs kaynakları içerisinde bu şahsın biyografisine ulaşma imkanı bulamadım. Dr. Mekkî, onun Afrikalı olabileceği görüşündedir⁴⁸.

Bu alanda büyük bir şöhrete sahip, tarihçilerin ve Endülüslü tabakat sahiplerinin büyük saygısını kazanmış bir tarihçiye geçebiliriz. O, **Futûhu Mısır ve'l-Mağrib ve'l-Endelus** adlı eserin yazarı Abdurrahmân b. Abdullah b. el-Hakem (257/870)'dir. Onun eseri, İbn Habîb el-Endelusî'nin tarih kitabından sonra Endülüs'ün Müslümanlar tarafından fethi konusunda bize ulaşan en eski metinlerdendir.

O, 187/803 yılında Fustat şehrinde ilmi ve takvasıyla meşhur bir ailede doğdu. Babası yukarıda kendisine işaret edilen Abdullah b. el-Hakem, kendisinden sonra ailesi siyasi baskılara maruz kalmış olsa bile Mısır'daki Malikî mezhebinin ileri gelenlerindendir.

İbn Abdülhakem, Mısır fetihleri konusunda birinci derecede, arasında babası Abdullah ile 'Usmân b. Sâlih'in de bulunduğu el-Leys b. Sa'd'ın talebelerine dayanarak yazmıştır. Kendisinden sonra gelen Mısır, Mağrib ve Endülüs tarihçilerinin bir çoğu bu konuda İbn Abdülhakem'e dayandı. Eski ve yeni tarihçilerin bu müellife aşırı düşkünlüğünün bir çok gerekçesi vardır. Çünkü bu müellif, Mısır okulunun tarihle ilgili temellerini koyduğu gibi, bir çok geleneği de kabul ettirmiştir. Bunlardan biri eski mısır tarihi ile ilgili hurafe haberlerin kabul edilmesidir⁴⁹.

Dr. Mekkî, İbn Abdülhakem'in kitabının Endülüs'te çok yaygın olduğu görüşündedir. İbn Amril olarak bilinen Elbireli Ahmed b. 'Umer b. Mansûr (312/924) gibi İbn Abdülhakem'den doğrudan ders alan bazı Endü-

ENDÜLÜS'TE TARİH OKULUNUN GELİŞİMİ

lüslüler de vardır. Yine görüldüğü kadarıyla o İbn Abdülhakem'in kitabını Endülüs'e ilk sokan kişidir⁵⁰. İbnu'l-Faradî ve el-Humeydî de yer alan biyografisinde onun bazı tarihi rivayetlerini teyit eden bir şey bulamadım. Ancak el-Humeydî'de onun hakkında şöyle bir ifade yer almaktadır: "O Elbire sahibu's-salât'ı ve hatibi, fakih, muhaddis, hadisleri anlayan, salih, bilgin ve rical ilmini bilen ve ezberleyen beni Umeyye'nin azatlılarındanır." el-Humeydî, Ahmed b. Amr'ın Yunus b. Abdulâlâ'dan onun da İbn Vehb'den rivayet ettiği senet zinciri içerisinde imam Malik'in rükû esnasında iki elin kaldırılması ile ilgili görüşünü nakleder. Bu fakihimiz İbn Abdülhakem'in yanında namaz kılmış ve her eğilip kalkmada onun ellerini kaldırdığını görmüştür⁵¹.

Şimdi, Tuleyulî olarak bilinen Abdullah b. Abdurrahmân b. 'Usmân es-Sadeffî'ye geliyoruz. ez-Zabbî, Tuleyulî'nin İbn Abdülhakem'in *Futûhu Misr* adlı eserinden bazı öğrencilerine dayanarak yaptığı rivayetlere işaret eder⁵². *Futûhu Misr*'dan hem İbnu'l-Faradî ve el-Humeydî, hem de *Fihrist*'inde İbn Hayr faydalanmıştır⁵³.

Endülüs tarihiyle ilgilenen Mısırlıların ileri gelenlerinin sonuncusu Ebû Sa'îd b. Yunus es-Sadeffî (336/937)'dir. O, Mısır'da etkin bir şekilde Endülüs tarihi çalışmalarına katılanların sonuncusu sayılır. Ondan sonra gelenlerin bu alanda kayda değer bir rolü olmamıştır. O, Endülüs tarihi yazıcılığının sorumluluğunu yüklenmiştir. er-Râzî, Arîb b. Sa'd, el-Huşenî ve İbnu'l-Kûtiyye gibi ileri gelen Endülüslüler ise Endülüs tarih yazıcılığı alanında başka büyük bir aşamadır.

Endülüs'te Tarih

Endülüs tarih yazıcılığında Mısır'ın rolünden ve Mısırlıların Endülüs tarih yazıcılığının yükünü üstlenmelerinden bahsetmek, Endülüs'te buna benzer başka ekollerin bulunmadığı anlamına gelmez. Tarih fikrinin doğuşunun ve Endülüs topraklarında tarihi rivayetlerin ortaya çıkışının zaruretine yukarıda işaret edildi. Bu ortaya çıkış, hicri 5. yüzyılda tamamen parlayan Râzî ailesi (Râzîler), el-Huşenî, İbnu'l-Kûtiyye ve diğerleri gibi Endülüs tarih okulunun meşhurlarından büyük tarihçilerin çıkışına kadar tabii bir gelişim göstermiştir. Endülüs topraklarında tarih yazıcılığı okulunun gelişimini aşağıdaki aşamalarda incelememiz mümkündür;

1. İslam fethini gerçekleştiren tabiin ve alimlerin çabası. Açıktır ki onlar zorunlu olarak Rasûlullah'ın (sav) hayatını, halife'ler tarihini, gazveler ve fetihler gibi tarihi olaylarla bağlantılı İslamî hüküm ve fetvaları ve Rasûlullah'ın (sav) sahabesinin fey, ganimet, cizye, haraç vs gibi konulardaki görüşünü incelemişlerdi.

2. Endülüs genel düşünce hayatının doğuşu içerisinde tarihî rivayetlerin de bulunduğunu hataya düşmekten çekinmeden varsayabiliriz. Valiler dönemi ile Abdurrahmân ed-Dahil, Hişâm b. Abdurrahmân ve el-Hakem b.

Hişâm gibi emirler döneminde yani Endülüs topraklarında İslam varlığının ilk asrında (hicri 2. asırda) öncü alimlerin bulunduğu şüphe yoktur.

Bu alimlerin büyük bir kısmı hacı veya öğrenci olarak doğuya gitmiş ve bazıları gerek Mısır, gerekse Mısır dışında Şam ve Hicaz gibi yerlerdeki doğulu alimlere Endülüs'te bilinen fetih, ileri gelenlerin hayatları, ülkenin durumu ve bunun dışındaki konularla ilgili rivayetleri nakletmişlerdir.

Bu dönemde seyahat eden alimlerin önemlilerinden Endülüs kadısı Mu'âviye b. Sâlih el-Hadramî'ye işaret edebiliriz. O, 125/743 yılında Endülüs'e girmiş ve orada yaşamıştır. Kendisini ailesinin bir kısmını getirmek gibi önemli bir iş için Şam'a gönderen Abdurrahmân ed-Dahil döneminde konumunu yükseltti. ed-Dahil, Endülüs'e döndüğünde onu Endülüs kâdî'l cema'ası olarak görevlendirdi. el-Leys b. Sa'd, Abdullah b. Vehb, Muhammed b. Amr el-Vâkidî gibilerle Medine, Mısır, Endülüs ve diğer ülke halkından bir grup ondan rivayet almıştır.

el-Leys b. Sa'd ve Abdullah b. Vehb'in, Mu'âviye b. Sâlih'ten işittikleri daha önceki sayfalarda açıkladığımız gibi el-Leys b. Sa'd'ın Endülüs tarih yazıcılığının en önemli kaynaklarından biri olması bakımından dikkate değer önemli bir nokta kabul edilir. Bu da bizi Endülüs tarihiyle ilgili Mısır rivayetleri içerisinde Endülüs kaynaklarının varlığını tekrar vurgulamaya götürmektedir⁵⁴.

Abdullah b. Vehb'in Endülüslü hocaları arasında Ümeyye oğullarının mevası Ebû Abdullah lakaplı eş-Şemr b. Nemîr'i görüyoruz. O, Emir Hişâm döneminde Endülüs'e döndü. Emir Hişâm oğlunu yetiştirmesi için onu yanına aldı ve İbn eş-Şemr'in evinde Şiblâr diye bilinen eve yerleştirdi⁵⁵. İgeri Ebû Hâlid olarak bilinen Tuleyb b. Kâmil el-Lahmî'dir. O, Endülüs asıllı olup İskenderiye'de yaşamıştır. el-Humeydî'nin bildirdiğine göre, Abdullah b. Vehb ondan rivayette bulunmuştur⁵⁶.

İbn Luhey'a'nın hocaları arasında Endülüslülerden kendisine daha önce işaret edilen Ahmed b. Câsim el-Me'âfiri el-Endelusi'yi buluruz⁵⁷. Aynı şekilde Sa'd b. Ufeyr'in *Endülüs Tarihi* isimli kitabında kendisinden rivayette bulunduğu Mûsâ bin Nusayr'ın azatlısı Semk ve oğlu 'Umer gibi kişilerle ilgili atıflar geçmişti. Semk, Sa'd'ın Malik b. Enes'in derslerindeki arkadaştı. O, ondan babası Semk ve onun mevası Mûsâ b. Nusayr'la ilgili haberler rivayet etmiştir⁵⁸. Diğer hocaları ise Şebîb el-Endelesi ve İbrâhîm b. Eban b. Abdulmelik'tir.

Durum, Endülüs tarihiyle ilgilenen doğulu ve Mısırlı tarihçilerin kaynakları olarak işaret edilen bu kadar az isimle sınırlı değildir. Çünkü biz, bu alimlerin göçenleri ve göçmeyenleri ile birlikte tam sayısını belirleyemeyiz. Onlar arasında Endülüs'teki olaylarla ilgili bazı haberler dolaştığını, hatta bazılarının bu olaylara katıldığını varsayabiliriz. Bunlara örnek olarak, el-Huşenî'nin *Kudâtu Kurtuba* isimli kitabında insanların dillerinde dolaşan tarihi rivayetlerin varlığını, fakihlerin, muhaddislerin ve ravilerin de nakillerinde bunlara dayandıklarını belirtmesi bunu teyit etmektedir. Yine el-

ENDÜLÜS'TE TARİH OKULUNUN GELİŞİMİ

Huşeni'nin Endülüslü fakih Muhammed b. Vaddah'tan (ö.286/899) naklettiğine göre o şöyle demiştir: Muhammed dedi ki; Muhammed b. Beşir'in hayatıyla ilgili insanların diline doladıkları ve anlattıklarına göre o.....⁵⁹ Aynı şekilde o, bazı gazvelerin haberlerini ve bunlarda geçen Erbuna'ya başlatılan gazvede bazı alimlerin varlığı gibi olayları rivayet etmiştir. Yine onlara ulaşan hediye ve duâlardan, aralarında çıkması mümkün olan ayrılıktan ve insanlar arasında dolaşan bunların dışındaki tafsilatlı haberlerden bahsetti. Bu yüzden bunlar, bundan sonra tarihçiler için önemli bir kaynak olmuştur⁶⁰.

Bu alanda öne çıkmış isimler arasında 116/736 ile 121/739 yılları arasında Endülüslü valiliği yapmış olan Ukbe b. el-Haccâc es-Selûlî'nin azatlısı kadı Mehdi b. Müslim. kadı Yahya b. Zeyd et-Tucîbî, Kadı Mus'ab b. Umrân ve Muhammed b. Beşir el-Me'âfirî sayılabilir. Bunların hepsi hicri ikinci; Endülüslü'te İslam'ın ilk asrının çocuklarıdır⁶¹.

Değineceğimiz alimlerden biri de Sa'saa b. Selâm el-Endelusi'dir. el-Humeydi'ye göre, ölüm tarihi h.192 veya daha öncedir. O, Evzaî'nin arkadaşlarından bir fakih olup Evzaî mezhebini Endülüslü'e ilk sokan kişidir⁶².

Bu alimlerden biri de, Şabtûn olarak bilinen Ebû Abdullah künyeli Ziyâd b. Abdurrahmân el-Lahmî'dir. O, Endülüslü'nün Malikî mezhebi üzere fakih idi. Makkarî'ye nispet edilen bir rivayete göre o, Malikî mezhebini Endülüslü'e ilk sokan kişidir ve Emir Hişam döneminde kadılık görevini red-detmiştir. 204/819 yılında vefat eden Ziyâd, Malikî mezhebini Endülüslü'e taşımak için mücadele verdi. Gazi b. Kays'ın (ö.199) ilmi konumu da aynıdır. O, Endülüslü ilk tarihçilerin meşhurlarından Abdulmelik b. Habîb'in hocasıydı⁶³. el-Makkarî, onun, bu asırda Şabtûn, Fergus b. Abbas, İsa b. Dinar, Sa'îd b. Hind ve diğerleri gibi kimselerle el-Hakem'in babası Hişam b. Abdurrahmân döneminde hacca gitmek için cemaat halinde seyahat ettiğini rivayet etmektedir. Döndüklerinde Mâlik'in faziletini, bilgisinin genişliğini, değerinin yüceliğini ve Endülüslü'te artan itibarını anlattılar. O günlerde Mâlik'in görüşleri ve ilmi Endülüslü'te yayıldı⁶⁴. Aynı şekilde Kadı İyaz, Mâlik b. Enes'ten ders alan Endülüslü alimlerden hepsi aynı dönemde yaşayan sekizinin ismini saymıştır⁶⁵.

Endülüslü'te fikri hareketlerin parlamasında bu asrın siyasî olayları da rol oynadı. Doğuda Emevi Devleti çöktü ve Abbasi hilafeti kuruldu. Aynı şekilde Abdurrahmân ed-Dahil, Endülüslü'te Emeviler Devletini kurdu. Böylece Emevilerin doğudaki destekçilerinin çoğunun oraya göçmesi Endülüslü'te fikri hayatı canlandırdı. Bunun zorunlu sonucu olarak da tarihi haberler ve Endülüslü'te tarih alanında yazılı müdevvenât ortaya çıktı⁶⁶.

3. Abdulmelik b. Habîb:

Bu ilmi ortam, tarih konusunda kitap yazmaya girişen ilk Endülüslü tarihçi olan Abdulmelik b. Habîb'i ortaya çıkardı. O, daha sonra *Târihu İbn Habîb* olarak bilinen bir tarih kitabı yazmıştır. Bu kitabın nüshalarından yalnızca biri bize ulaşmıştır.

O, Abdülmelik b. Habîb b. Süleymân b. Hârûn b. Cenâhîmetü b. Abbas b. Mirdas es-Sulemî'dir. Künyesi Ebû Mervân'dır. İbn Hazz il-Hakim el-Mustansır billah'ın naklettiğine göre o, Abdülmelik b. Habîb b. Rebî b. Süleyman es-Sulemî'dir. Onlar şıracı idiler ve yağ üretiyorlardı. Aile aslında Tuleytula (Toledo)lıdır. Dedesi Süleyman Kurtuba'ya göçmüştür. Babası Ebû Habîb ve kardeşleri de Rabaz fitnesi sırasında Elbire'ye göçmüştür⁶⁷.

174/790 yılında doğan Abdülmelik, Sasaa b. Selâm, el-Gâzî b. Kays ve Ziyâd b. Abdurrahmân gibi asrının büyük hocalarından ilim tahsil etmiştir.

208/823 yılında doğuya giden Abdülmelik, Mısır ve Hicaz'da İbn Macişun, Mutraf, İbrahim b. el-Munzir el-Huzami, Abdullah b. Abdülhakem, Esbağ b. Ferec, Esed b. Mûsâ ve diğer ileri gelen hoca ve alimlerden ders dinledi. 216 senesinde Endülüs'e döndüğünde büyük bir ilmi birikim elde etmişti. Memleketi Elbire'ye yerleşti. İlim ve rivayet konusundaki ünü yayıldı ve Emir Abdurrahmân b. el-Hakem tarafından Kurtuba'ya çağrıldı. Emir onu müftüler arasına kattı ve Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî ile beraber müşavere ve münazara meclisi başkanlığına getirdi. Yahya ile aralarında çok büyük çekememezlik vardı. Yahya öldü ve Abdülmelik ondan sonra başkanlığı tek başına sürdürdü⁶⁸.

Abdülmelik b. Habîb, nahivci, aruzcu, şair, tarihi haberleri, ensabı ve şiirleri ezberlemiş dili uzun biriydi. İbnu'l-Faradî'ye göre⁶⁹ o, çeşitli ilim dallarında söz sahibiydi. el-Humeydî'nin görüşüne göre de⁷⁰ o, hadisleri ve hadis hocalarını iyi bilen, edebî sanatlarda ve meânîde uzman meşhur bir fakihti. Malikî mezhebine göre fıkıh dersi aldı ve bu alanda o kadar derinleşti ki Endülüs'ün alimi olarak meşhur oldu. Mâlik b. Enes'in Muvatta'sının belli başlı şerhlerinden biri sayılan *el-Vâdiha*'yı yazdı⁷¹.

Sayılamayacak kadar çok kitap yazan İbn Habîb'in eserlerinin en meşhuru *el-Vâdiha*'dır. Utbî'nin şu sözü de bunu desteklemektedir. "Medine ehlinin mezhebi hakkında ilim öğrenmek isteyen için onun kitaplarından daha faydalı ve onun seçtiklerinden daha güzelini bilmiyorum."⁷² İbn Ferhûn onun, hukuk (fıkıh), tarih ve edebiyat eserleriyle ilgili sonunu şu sözlerle noktaladığı uzun bir liste vermektedir. "Fakihler hem bilmedikleri, hem de üzerinde çalışmadıkları ilimlerde onlardan öne geçtiği için kendisini kıskanırdı."⁷³

Kaynaklar Abdülmelik b. Habîb'in Endülüs ilim, hukuk (fıkıh) ve edebiyatla dolduktan sonra 238/852 yılında vefat ettiği konusunda ittifak etmektedirler.

İbn Habîb'in Oxford Budlian kütüphanesi 127 numarada muhafaza edilen tarihle ilgili eserinin tek nüshası dışında tam bir eseri bize ulaşmamış, son dönem tarihçilerin nakillerinde yer alanlar dışında bütün eserleri kaybolmuştur.

Şu an kitabın tam metin halinde yayımlanıp yayımlanmadığını kesin olarak söyleyemiyorum. Kitabın Dr. M. Ali Mekki'nin 1957 yılında Mad-

ENDÜLÜS'TE TARİH OKULUNUN GELİŞİMİ

rid'deki Mısır İslam Araştırmaları Enstitüsü dergisinin V. cildinde *Mısır ve Endülüs Tarihinin İlk Kaynakları* başlıklı makalesinin eki olarak yayımlandığı, bu araştırmamızda çokça atıfta bulunduğumuz nüsha dışında, basılmış herhangi bir nüshasını göremedim.

Dr. Mekkî, alimlerin dikkatini İbn Habîb'in kitabına ilk çekenin onu acımasızca eleştirmişse bile, Hollandalı alim, tanınmış müsteşrik Dozy olduğunu nakletmektedir. Çünkü o, ilk Endülüs haberlerinin asıl kaynağını öğrenmeyi umut ediyordu. Ancak istediğini bulamadığı gibi kitabın çoğunluğunun tarihle alakası olmayan hayali hikayeler ve efsanevi kıssalarla dolu olduğunu gördü. Dr. Mekkî, insafı bir şekilde buna karşı çıkarak İbn Habîb'i ve kitabını bu alanda Endülüslü bir müellif tarafından yazılan ilk eser sayar.⁷⁴ İspanyol müsteşrik Palencia, kitabı araştırmış ve İbn Habîb'in eserinde ele aldığı belli başlı konulara işaret etmiştir. Bu konular; dünyanın yaratılışının önceliği, münezzeh ve yüce Allah'ın göklerin, denizlerin, dağların, cennet ve ateşin yaratılışından beri neyi yarattığı, Adem ve Havva'yı yaratışı, o ikisiyle şeytan arasındaki olay, İslam nebisi Muhammed'e (sav) ulaşana kadar bütün nebiler tarihi ve mukaddes kitaplar, Endülüs'ün Müslümanlar tarafından fetihine kadar Raşid halifeler dönemi, Müslümanların Endülüs'te bulduğu altın, gümüş, zümrüt, elmas ve değerli taşlardır. Sonra emirler, krallar, yöneticiler ve fethetilen fatihlerin hikayeleri ve bazı Endülüs bölgeleri hakkında söylenen sözler ve yaratılışın başlangıcından o döneme kadar gelen ve o dönemden kıyametin kopmasına kadar kalan zaman ve diğerlerine dair şeyleri anlatmıştır.

Yine o, eldeki nüshanın İbn Habîb'e ait müellif nüshası olmadığı, öğrencilerinden İbn Ebi'r-Rika'nın yazdığı nüsha olduğu görüşündedir. Çünkü orada yer verilen emirler silsilesi 300/912 yılında vefat eden Abdullah b. Muhammed'in emirliğiyle bitmektedir. Oysa Emir Abdullah, 275/888 yılına yani İbn Habîb'in vefatından yaklaşık 37 yıl sonraya kadar devletin başındaydı⁷⁵. İşte bu noktada Dr. Mekkî, elimizde baskısı bulunan bu çalışmanın yalnızca İbn Ebi'r-Rika'ya dayandırılmaması, 288/900 yılında vefat eden ve birçok konuda onun kitabına işaret eden Yusuf b. Yahya El-Muğamî'ye dayandırılması gerektiği görüşündedir. Mekkî, biyografi kitaplarının ifadesine göre, onun İbn Habîb'in talebelerinin en aktif ve olumlusu olması dolayısıyla eserlerini sadece Endülüs'te değil, Mağrib'de de yaydığına işaret etmektedir. Söz konusu kişinin, İbn Habîb'in torunlarından biri olması da muhtemeldir⁷⁶.

Dr. Mekkî'nin araştırması ve ona dayanarak daha sonra İbn Habîb'in kitabı hakkında yazan kimseler, İbn Habîb'in kitabından bize ulaşan nüshanın, asıl nüsha olmadığını ortaya koymuştur. Bunun delili mevcut nüshanın bazı bölümlerinin tamamen kaybolmuş olmasıdır. Bununla beraber İbnü'l-Kutiyye gibi Endülüslü, Malikî gibi Afrikalı tarihçiler eserlerinde İbn Habîb'in kitabından nakilde bulunmak suretiyle ona işaret etmişlerdir. Bundan dolayı bize ulaşan nüshanın asıl kitabın bir özeti olduğu sonucuna varmamız mümkündür.

Dozy'nin görüşlerini cevaplayan Dr. Mekkî, elimizde bulunan yazma nüshanın İbn Habîb'in bazı öğrencilerinin yazdığı hatıralar olduğunu ve özeti özet olup tam bir kitap olmadığını, bundan dolayı da Dozy ve diğer araştırmacılar tarafından kitabın İberyalı yazarı hakkında ortaya konan görüş ve hükümlerin İbn Habîb'in kitabının önemini azaltmak için peşin hükümlere dayanılarak verilmiş aceleci hükümler olduğunu vurgulamaktadır. Fakat biz -elimizde bulunan özeten değil-asıl kitaptan bahsedecek olursak bu özet gizlediği birçok malumattan bizi mahrum bırakmıştır. Ancak bunun sorumluluğu İbn Habîb'e ait değildir. Bununla beraber elimizde bulunanın bir özet olduğunun hakkını vermemize rağmen, doğrusu bu özet gerçek tarihi değerden yoksun değildir. Hem bunun Endülüs'le ilgili, ilk Endülüslü tarihçinin eseri olması yeterlidir⁷⁷.

Açıktır ki, İbn Habîb'in kitabının asıl nüshası uzun zamandan beri kayıptır. Çünkü İbn İzarî el-Merrâkuşî (695/1295) el-Beyânu'l Muğrib fi Ahbâri'l-Endelus ve'l-Mağrib isimli değerli kitabını yazarken -başarıya ulaştıran Allah'tır- faydalandığı kişiler ve eserlerini şöyle sıralamaktadır: Taberî, Bekrî, Rakîk ve Kuzâi'nin tarihi, İbn Şeref'in Zeyl'i, İbn Ebi Salt'ın kitabı, Mecmuu'l-Mufterik, Behcetü'n-nefs ve Ravzatül-Enes, el-Mikyâs, el-Muktebes, el-Kabs ve Arib ile İbn Habîb'in iki Muhtasarları⁷⁸.

Bu eser tarihi değerini ilklüğünden ve yazarının Endülüs'te Müslümanların ilk asrı ile II. asrının üçte birine uzanan önceliğinden almaktadır. Fakat eserin içerdiği birçok efsane ve hurafeler modern tarihçilerin sert eleştirilerine maruz kalmıştır. Hatta ondaki tarihi olaylar hayali bin bir gece masallarından bir bölüm izlenimini verir. Bunlara misal olarak eserde yer alan şu konuları vermek mümkündür: Tarık'ın rüyası, Müslümanların cinlerin yaşadıkları ve savundukları yerleri muhasara etmeleri, sözde Tuleytula sarayındaki hazineler, Süleyman'ın sofrası ve başka pek çok efsane gerçek tarihi bir olay gibi uzun uzadıya ve abartılı bir şekilde anlatılmıştır⁷⁹.

İspanyol Müsteşrik Palencia, kitabın yazılışının eski olmasına rağmen tarihi öneminin çok az olduğunu söylemektedir. Onun Endülüs'ün Müslümanlar tarafından fethine dair anlattıkları bin bir gece masallarından bir masal gibidir: Tarık b. Ziyad'ın rüyası, efendimiz Süleyman (as) tarafından bakır ibriklere hapsedilmiş şeytan ve cinlerin koruduğu kalelere yapılan saldırılar. Tuleytula sarayında içerisinde Süleyman sofrasının da bulunduğu müthiş ganimetler ve diğer birçok tuhafıklar.

Bu İspanyol müsteşrik, -Dozy'nin görüşüne dayanarak- İbn Habîb'in beslendiği kaynakları değerlendirmektedir. Şüphe yok ki bunlar arasında İbn Habîb'in ilim aldığı, birden çok yerde isimlerini açıkladığı Leys b. Sa'd (ö.175/790) ve Abdullah b. Vehb (ö.197/812) gibi Mısırlı alimlerden yaptığı rivayetler bulunmaktadır. Bunlara ilaveten İbn Habîb isimlerini açıklamaksızın diğerlerinden şu ifadeyle nakilde bulunmaktadır. "Mısır halkından bazı hocaların bize bildirdiğine göre Mûsâ b. Nusayr bir nehre vardı..."

Gonzales Palencia, sözüne şöyle devam etmektedir: "Endülüslü öğrencilerin, kendi hemşehrilerinden çok Mısırlı fakihlere meyletmeleri, kendi

ENDÜLÜS'TE TARİH OKULUNUN GELİŞİMİ

ülkeleriyle ilgili onlardaki bilgileri istemek üzere yanlarına gitmelerine yol açtı. Batıdan gelen bu kimselerin bu tavrı karşısında Mısırlı alim ve fakihler hocalık ve üstünlük duygusuyla hareket ettiler. Kabul ederim ki onlar hadis ilimlerinde temayüz etmiş olmalarına rağmen, Endülüs ve İspanya ile ilgili her şeyden habersizdiler. Ancak Endülüslü öğrencilerinin, Endülüs'ün fethiyle ilgili sorularını cevaplamak ve konularını kaybetmemek amacıyla öğrencilerine Endülüs'e nispet ettikleri ve bir çok acayıpliklerle süsledikleri Mısır hikayeleri rivayet ettiler. Endülüs'ü, güya Atlantik Okyanusunda cinlerin yaşadığı, sihirli kaleler ve dikili taşların bulunduğu, Nebi Süleyman b. Davud (as)'un bakır ibriklere hapsettiği şeytanların yaşadığı bir ülke olarak anlatırlar. Bu yüzden, İbn Habîb'in kitabını bu tür rivayetlerle doldurmuş olduğunu görmekteyiz.⁸⁰

Dr. Mekkî, İbn Habîb'e yöneltilen bu suçlamaların bir kısmını çürütmeye çalıştı. Çünkü onun eserleri, tarihi değerden yoksun değildir ve Endülüs tarihinin gelişiminde önemli bir aşamayı temsil etmektedir. Bu eserler aynı zamanda İbn Habîb'in yazdıklarında açıkça görülen Mısır mirasının Endülüs'e girişinin de bir göstergesidir. Mısırlı bir tarihçinin, *el-İmâme ve's-Siyâse* isimli eserin Endülüs'le alakalı bir bölümünü yazdığına da kesin gözüyle bakılabilir.

Dr. Mekkî, bu hikayelere ayrılan bölüme işaretlerle, onların bizzat tarihi bir faydaya sahip olmasa bile, büyük edebi değere sahip olduğunu savunmaktadır. Müslümanların Endülüs'teki fetihlerine dair Mısırlıların yazdığı bu hikayelerin bir çoğu Kastilya Edebiyatı üzerinde derin bir tesir bıraktığı gibi, Mısır Halk Edebiyatını da etkilemiş ve sonunda bin bir gece hikayelerinin arasına girmiştir⁸¹.

Buna şunu da ekleyebiliriz: İbn Habîb salt bir nakilci değildir. Biz onun eşyaya bakışında ve onu şekillendirmesinde titizlik ve hassasiyetiyle temayüz eden tarihçi sıfatlarını buluyoruz. Buna örnek olarak, İbn Haris el-Huşenî'nin Halid b. Said'den, onun da Muhammed b. Futays'tan onun da Yahya b. Yusuf b. Yahya el-Meafiri'den naklettiğine göre o, Abdulmelik b. Habîb'in, kadı Muhammed b. Beşir hakkında şöyle dediğini işitmiştir: "O Müslümanların hayırlılarından ve onun adaleti dillerdedir." Abdulmelik dedi ki: "O bize başında ipek başlık olduğu halde Cuma kıldırırdı."⁸²

Bu araştırmanın sonuna M. Ali Mekkî'nin Abdulmelik b. Habîb'in tarih kitabıyla ilgili araştırmasına ek olarak neşrettiği bölümü ekleyeceğim.

Böylece Endülüs tarih okulu, Mısır okulunun desteğiyle başka büyük bir adım atmış ve böylece -dünya tarihine bir mukaddime olduğu ifade edilmesine rağmen- Endülüs tarih yazıcılığında, maruz kaldığı tenkitlere ve eseri kusurlu hale getiren noksanlıklara rağmen, ilk Endülüslü girişim ortaya çıkmıştır.

Mûsâ b. Nusayr soyundan Me'ârik b. Mervân:

el-Humeydî, Endülüs fatihi Mûsâ b. Nusayr'ın biyografisini anlatırken şöyle bir metne yer verir: "Mûsâ'nın haberlerini, Endülüs'teki fetihler ve bunların nasıl cereyan ettiğine dair onun çocuklarından kendisine Me'ârik b. Mervân b. Abdulmelik b. Mervân b. Mûsâ b. Nusayr b. Mu'âviye⁸³ denilen bir adam yazmıştır." el-Humeydî, bu Me'ârik'in vefatıyla ilgili bir tarih vermemesine rağmen, araştırmaların büyük çoğunluğu kesin bir ifade kullanmadan onu III./IX. asra nispet etmektedir. Nispeti konusunda tarihçiler arasında ihtilaf bulunmakla beraber, aralarında İspanyol Boigues ve Dr. Abdülvahid Zennun Taha'nın⁸⁴ da bulunduğu bazıları onun Endülüs asıllı olduğu görüşündedir. Fakat Dr. M. Ali Mekkî, hazırladığı ayrıntılı araştırmada Me'ârik b. Mervân'ın tarih yazıcılığında Mısır okuluna nispet edilmesi gerektiği sonucuna vardı⁸⁵.

Me'ârik b. Mervân'ın önemi, ulu atası Mûsâ b. Nusayr'ın Endülüs'te Müslümanların fetihlerindeki rolü ve bunu nasıl gerçekleştirdiği konusuna ayrı bir kitap ayırmasından kaynaklanmaktadır.

Dr. Mekkî yukarıda anılan araştırmasında **el-İmâme ve's-Siyâse** isimli eserde yer alan Endülüs'e ait bölümün Me'ârik b. Mervân tarafından yazıldığını ve bunu onun bakış açısını yansıtan sayısız delil ve ispatın gösterdiği kanaatinde⁸⁶.

Bakî b. Mahled el- Endelusî (ö.276/889)

O, Kurtuba halkından Ebû Abdurrahmân Bakî b. Mahled'dir. 201/816 yılı civarında doğdu. Kurtuba'lı Muhammed b. İsa el-Meafîrî (ö.222/837)'den ders aldı. Bu meşhur Endülüslü muhaddis özellikle öğrencisi Bakî b. Mahled üzerinde büyük bir etki bıraktı. Muhammed b. İsa'nın akıllı, seçkin, cömert biri olması dolayısıyla öğrencileri üzerinde açık bir etki bırakmış olması mümkündür⁸⁷.

224/839 yılı civarında Bakî b. Mahled, doğuya seyahat etti ve Tunus ve Kayrevanlılar'dan başka, Mısırlı, Şamlı, Hicazlı, Cezireli, Basralı, Kufeli, Basralı, Vâsıtlı, Bağdatlı, Horasanlı hocalardan ilim tahsil etti.

Bakî, bu seyahatinde o kadar başarılıydı ki: bu ülkelerde *sika* hocalarla karşılaşma, onlardan ilim alma ve bir çok kıymetli eseri sahiplerinden doğrudan rivayetle alma imkanı buldu. Böylece kendilerinden ilim aldığı kimse-lerin sayısı 284'e ulaştı.

Fakih, topladığı zengin ilimler, ali rivayetler ve fiki tartışmalarla bu ilk gezisinden Endülüs'e döndüğünde bu durum Kurtubalı fakihlerin kendisine kin ve hased duymalarına sebep oldu⁸⁸.

Bakî b. Mahled, Endülüs'te Emir Muhammed b. Abdurrahmân el-Evsât döneminde yüksek bir konum elde etti. Sonra yeni bir seyahate çıktı ve doğudaki Müslüman ülkelerde 14 yıl boyunca dolaştı. Daha sonra Munzir'in emirliğe gelişine (273/886) tanık olacağı Endülüs'e döndü. Bakî b. Mahled'in Munzir b. Muhammed b. Abdurrahmân'la emirliğe gelmesinden önce de ya-

ENDÜLÜS'TE TARİH OKULUNUN GELİŞİMİ

kın bir ilişkisi vardı. Daha babasının sağlığında Bakî gördüğü bir rüya üzerine ona halife olacağını müjdelemiştir. Münzir iktidara gelince, Bakî'ye ikramını artırdı ve Mûsâllâdaki kabul gününde huzura çıktığında Bakî'ye elini öptürmedi ve onu tahtının yanına ileri gelenlerin önüne oturttu⁸⁹.

Bakî b. Mahled'in Endülüs'te hadis araştırmalarının yayılmasında inkar edilemez bir etkisi olmuştur. Emir Muhammed'in kendisine insafla muamele etmesinden sonra, Endülüs'te hadis ilmi yayıldı. Sonra onu İbn Vaddah izledi. Böylece Endülüs hadisin ve isnadın vatanı oldu. Bundan önce orada yaygın olan hadis ilmi, Malik'in ve arkadaşlarının görüşünün ezberlenmesinden ibaretti⁹⁰.

Tarihçi Olarak Bâkî b. Mahled:

Hadis alanında böylesine yüksek bir konuma sahip olan Endülüslü fakih Bakî b. Mahled'in tarih konusunda da çok önemli bir rolü vardı. Şöyle ki o Halife b. Hayyât'ın (240/854) *Târih* ve *Tabakât* isimli eserlerini Endülüs'e ilk sokan kişidir. Aynı şekilde ed-Devrekî'nin *Sîretu 'Umer b. Abdulazîz* isimli kitabını da o getirmiştir⁹¹.

İbn Mahled, İbn Hayyât'ın *Târih* ve *Tabakât*'ını Endülüs'e sadece nakletmekle yetinmemiş Halife'nin Tarihi'ni rivayetlerle devam ettirdiği gibi, eseri kendi hocalarından aldığı rivayetlerle zenginleştirmiştir. Hocalarının bazıları şunlardır: "Basra hadis alimlerinden Muhammed b. Abdullah b. Numeyr; Ondan Huseyn'in öldürülmesi, İbn Zubeyr'in ayaklanması, bazı Emevi halifelerinin biat tarihleri ve diğer konularla alakalı kısa rivayetler nakletti. Bu nakil esnasında ismini açıklamadan sadece "İbn Numeyr" demiş, yalnız bir kez ismini tam olarak zikretmiştir. Bilinen kastedilenin Muhammed olduğu babası Abdullah olmadığıdır. Adı geçen şahısların her ikisi de Basralı muhaddislerdendir.

Aynı şekilde Bakî, İsmail b. Ayyaş'dan yaptığı İbn Zubeyr ayaklanması ve Abdulmelik b. Mervân'ın hilafeti döneminde Muhelleb ailesine yapılan ikramla ilgili üç rivayeti eklemiştir.

Bakî'nin, İbn Hayyât'ın *Târih* adlı eserine yaptığı eklemelerinin çoğu, iki kaynaktan alınmıştır. Bunlardan birincisi Yahya b. Abdullah b. Bukeyr yoluyla nakilde bulunduğu Leys b. Sa'd'dır. Leys'in rivayetleri yazılı bir haldeydi ve İbn Bukeyr'in huzurunda okunuyor, Bakî de dinliyordu. Bakî bunu açıklamış ve ondan yaptığı diğer nakiller konusunda demiştir ki: İbn Bukeyr'in huzurunda okunuyordu ve ben Leys'ten yapılan rivayetleri dinliyordum. İbn Bukeyr, Bakî'ye güveniyor, meclisinde yakınında bulunduyordu. Üstelik İbn Bukeyr, Bakî'den Irak'tan dönüşünde yedi hadis dinledi. Irak ziyareti sonrasında Bakî'nin elinde Halife b. Hayyât'ın tarihi vardı. Ona, İbn Bukeyr'in meclisinde işittiği bir kısım Leys b.Sa'd rivayetlerini de ekledi. Bu rivayetlerin büyük çoğunluğu Sa'd'ın yaşadığı Mısırda ilgili olaylar ve Emevi asrındaki Kuzey Afrika olayları idi. Bir kısmı da Hüseyin'in öldürül-

mesi ve İbn Zubeyr fitnesi gibi doğuda bariz bir şekilde bilinen olaylarla ilgili idi.

Bakî'nin eklemelerinin ikinci kaynağı ise, megâzî konusunda bir eseri bulunan Muhammed b. Âiz ed-Dimeşkî (150-233)'dir. O, Şam ve oradaki olaylarla ilgilendi. Kısa rivayetlerinin büyük çoğunluğu Emevi döneminde Müslümanların Bizanslılarla yaptığı savaşlarla alakalıydı. Bakî, Muhammed b. Âiz rivayetlerini Şam'da kendisinden ilim dinlediği Bekkâr b. Abdullah b. Bişr yoluyla almıştır. Fakat onun diye tarihinde yer verdiği şeyler, ondan Şam'da dinledikleri değildir. Bakî, bunları alış yolunu şöyle açıklamaktadır: "Bekkar b. Abdullah'a yazıldı."⁹²

Bize ulaşan İbn Hayyât'ın tarihinin; Bakî'nin ondan yaptığı rivayetlerden ibaret olduğuna işaret etmemiz lazımdır. Bu arada İbn Hayyât'tan alınan diğer rivayetler ise kaybolmuştur⁹³.

İbn Mahled, İbn Hayyât'ın kitabını öğrencilerine rivayet etti ve Endülüs'le ilgili bazı haberler muahhar tarihçilere onun vasıtasıyla intikal etti. İbnü'l-Faradî'nin Bakî b. Mahled kanalıyla İbn Hayyât'tan naklettiği şu haber buna örnektir. O demişti ki: "H.92 yılında Mûsâ b. Nusayr azatlısı Tarık'ı gönderdi, Tarık deniz kıyısındaki Tanca'ya geldi, Endülüs'e geçti ve orada ülkenin kralı onun karşısına çıktı; Tarık öldürdü, esir aldı; Hıristiyanları ve krallarını öldürdü."⁹⁴

Bakî b. Mahled tarihi rivayetleri başkasından aktarmakla yetinmedi. Bize onun belgeleri tanıma ve mukayese çabasında somutlaşan doğrudan ilgisine tanık oluyoruz. Önceki kadınların tarihine olan ilgisi buna örnektir. O, kadı Muhammed b. Beşir'i (ö.198/814) fetvalarında Endülüs'te kendisinden önce hiç kimsede bulunmayan ancak bu ümmetin öncüleriyile kıyaslanabilir bir titizlik niteliğine sahip bir kadı olarak tanıttı. Kendisi bu Kadı'nın kayıtlarını gördüğünü ve onların kısa ama fazlalığa kaçmadan metnin manasını yansıtan kayıtlar olduğunu ifade etmektedir. Bakî b. Mahled'in rivayetleri, asrının meylettiği geleneksel abartma eğiliminin aksine çok az efsane içermektedir⁹⁵.

Endülüslü Yahyâ b. el-Hakem el-Gazzâl:

Burada genelde Endülüs medeniyet tarihi, özelde tarih alanında sivri- len bir şahsiyeti ele alıyoruz. Çünkü o, aslında yaşayan bir tarihin kaydını temsil etmektedir. el-Gazzâl neredeyse bir asra yakın yaşamış, beş Benî umeyye emiriyle çağdaş bir şahsiyettir. Bunlar: Abdurrahmân ed-Dahil, Hişam, Hakem, Abdurrahmân el-Evsat ve son olarak Muhammed b. Abdurrahmân'dır. O (Gazzâl), buna şu manzum ifadeyle tarih düşmüştür:

Memlekette dört kralla yaşadım

Beşincisi de şimdi beraber olduğumuzdur.

Yahya b. el-Hakem el-Gazzâl, Abdurrahmân ed-Dahil'in emirliği döneminde 156/773 senesi içerisinde doğdu⁹⁶. Doğum tarihini bazı şiirlerine ve

ENDÜLÜS'TE TARİH OKULUNUN GELİŞİMİ

yaşadığı olaylara dayanarak **1501770 senesine** gotirenler de vardır. Bunlardan biri şudur:

Ne oluyor, doksan seneyi umursamıyor

Ondan sonra yedi yıl geçti ardından gelen iki yıl da cabası⁹⁷.

Kaynakların tamamı, onun **2501864** senesinde öldüğünde birleşirler. Buna göre o yaklaşık tam bir yüzyıl ve yukarda işaret ettiğimiz gibi beg emirle muasır olarak yaşımıştır.

Yahya b. el-Hakem el-Gazzâl egsiz pahsiyeti, uzak ülkelere ulagan ve kat kat artan gohreti, bilgeliği, zekası, şakacı ruhu ve neşeliliğiyle Endülüs toplumunda özellikle emir Abdurrahmân el-Evsat döneminde seçkin bir konum elde etti. Oyle ki daha sonra hayatını ele alanların hepsinin övgüsünü hak etti.

Emir Abdurrahmân el-Evsat iktidara geldiğinde aralarındaki arkadaş-İrk bağları sağlamlaştı. Emir onu, Bizans imparatoru ve Norman kralına özel elçi olarak gönderdi. Bu iki elçilik biyyik tarihi değerleri dolayısıyla Müslüman ve gayrimüslim tarihçilerin biyyik önem verdikleri gözde elçilik görevleriydi.

Ibn el-Hakem el-Gazzâl küçüklüğünden beri olağanüstü giir yeteneğiyle temayyiz etti. O, gair Abbas b. Nasih es-Sekafi'yle aynı konumdaydi. Bu da el-Gazzâl'in konuşmaya başladığından beri šiire yatkın olduğunu göstermektedir.⁹⁸ Bu sebeple o, Endülüslü tarihçilerin atıfta bulunduğu, tarih eserlerini biyyik recezler halinde yazmıştır. el-Makkari, el-Gazzâl olarak bilinen şair Yahya b. el-Hakem hakkında şöyle demektedir; Onun Endülüs'ün fethiyle ilgili ayrıntılı güzel recezleri vardır. Bunlarda fethin sebebini, Müslümanlarla ülkenin yerli halkı arasındaki olayların ayrıntılarını, iikedeiki emirlerin sayısını ve isimlerini piir halinde zikretmiştir. Bunlar o kadar güzel söylenmiş ve uzaklara yayılmıştır ki halen insanların elinde mevcuttur⁹⁹.

Brockelman'dan naklolunduguna gore, el-Gazzâl bu kasidesini, Norman iilkesindeki elçilik görevinden diinerken iki ay konakladığı Şint (Saint) Yakup isimli beldede ikamet ederken nazm etmiştir¹⁰⁰.

el-Gazzâl, bu alanda giir nazmı bakımından öncüdür ve eserini manzum olarak yazan ilk Endülüslü tarihçi sayılmaktadır.

Temmmâm b. Âmir es-Sekâfi:

Temmmâm b. Âmir b. Ahmed b. Galib b. Temmmâm b. Alkame, **1841800** senesinde doğdu. Öğrenimini Endülüs'te tamamladı ve Emir Muhammed b. Abdurrahmân el-Evsat ve iki oğlu Münzir'le Abdullah'ın emirliği döneminde vezir olarak görev yaptı. Üç halife döneminde de vezirliği muntazam olarak devam eden Temmmâm, **2831896** yılında ölümüne kadar qok uzun bir yagam siirdii.

Temmmâm , fetihten Abdurrahmân b. el-Hakem asrına kadar olan Endülüs tarihini ele aldığı tarihi bir recez (kaside) yazdı. İbnü'l-Ebbâr'ın şu sözü bunu desteklemektedir: "Endülüs'ün fethini, vali ve halifelerinin isimlerini, savaşlarının seyrini Tarık b. Ziyad'ın fetih için girişinden Emir Abdurrahmân b. el-Hakem döneminin sonuna kadar olan dönemi kapsayacak şekilde anlattığı meşhur bir recezi (kaside) vardır."¹⁰¹

Dikkat çekici şeylerden biri el-Gazzâl ve Temmmâm'ın recezlerinin yazılışının aynı zamana denk gelmesidir. Bu iki adam, ömürlerinin hemen çoğunu beraber yaşayan ve Emir Muhammed'in sarayında beraber çalışan ileri gelen devlet adamları idiler. Tabii ki el-Gazzâl bu alanda öncülük ve sayı fazlalığıyla ayrı bir üstünlüğe sahipti.

Üzücü olan, zaman kadımlığı bakımından İbn Habîb'in kitabına eşdeğer öneme sahip olabilecek bu iki eserin kayıp olmalarıdır. Yine de, her iki eser hicri III., miladi IX. yüzyılın başlangıcında Endülüs'e hakim olan ilmi ortamın ürünüdür.

Bu iki recez, Endülüs'ün meşhur edibi *İkdu'l-Ferid*'in yazarı İbn Abdurrabbih (ö.328/939) gibi Endülüs'teki bazı tarihçi şairlerin benimsediği bir model olmuştur.

Coşkun bir nehir haline gelmesi için, tarihe ve Endülüs tarih yazıcılığına gösterdikleri ilgi ile yolu açmaya çalışan bu Endülüs kanallarının yanı sıra, bunların derinleşmesinde ve dolayısıyla daha sonra Endülüs tarih okulumun gelişmesinde payı olan bazı doğulu kanalların varlığına da işaret etmek mümkündür. Bu kanallardan biri Mûsâ b. el-Furat el-Fesevi Ebû Zeyd (ö.237/851)'in vesikasıdır. Aslen İranlı olan Mûsâ, ticaret için Endülüs'e gelmiş, dokuma ticareti yapmış, *Ahbâru Ridde ve Cud* isimli bir kitap derlemiştir. Mûsâ, Endülüs'ten Mısır'a dönmüş ve orada eseri kendisinden yazılmıştır.¹⁰²

Muhammed b. Mûsâ er-Râzî:

Endülüs'te tarih nehrinin akışını hızlandıran önemli kanallardan biri Muhammed b. Mûsâ b. Beşir b. Cenad b. Lukayt el-Kinanî er-Râzî öncülüğünde başlamıştır. Mûsâ, daha sonra oğlu Ahmet ve torunu İsa'yı Endülüs'ün iki seçkin tarihçisi olarak yetiştiren meşhur ailenin başıdır.

İbn Hayyân, torun İsa b. Ahmed er-Râzî'den dedesi Muhammed b. Mûsâ'nın Emir Muhammed b. Abdurrahmân el-Evsat nezdindeki elçiliği ile ilgili bir hikaye nakletmektedir. Dedesi beraberinde doğunun malları ve şaşırtıcı şeyleri olduğu halde Afrika hakimi Emir İbrahim b. el-Ağleb'in mektubunu getirince Emir Muhammed buna sevinmiş ve Muhammed b. Mûsâ er-Râzî'yi kendisine bol mükafat vererek hoş bir konakta ağırlamıştır. Daha sonra onu İbnü'l-Ağleb'e bir mektup götürmekle görevlendirmiştir. Böylece o, iki emir arasında her birinin diğerinin daha çok istifade ettiğinden şüphelen-

ENDÜLÜS'TE TARİH OKULUNUN GELİŞİMİ

lendiği bir elçilik görevi yapmış, aralarındaki bağları sağlamlaştırmış ve her ikisinden de en güzel mükafatları almıştır¹⁰³.

Yine İbn Hayyân, İsa b. Ahmed er-Râzî'den naklen dedesi Muhammed'in Endülüs ile doğu arasında ticari mallar ve hediyeler taşıyarak dolaşmasını ve Emir Muhammed b. Abdurrahmân ve oğlu Emir Munzir'le aralarındaki iyi ilişkileri anlatan bir rivayet daha nakletmektedir. Demıştır ki: “Emir Munzir onu en güzel yerlerde ağırlar, devamlı meclisinde bulundurur, ona önem verir ve danışır. Emir Munzir ansızın vefat ettiğinde dedem ülkesine dönmek niyetiyle Kurtuba'dan yola çıktı. Elbire şehrine giderken yolda hastalanarak 277 yılında vefat etti.”¹⁰⁴

Muhammed b. Mûsâ er-Râzî, Ahmed isminde üç yaşında bir oğul bıraktı. İşte bu Ahmed Endülüs'te yetişti ve daha sonra hicri IV. asırda Endülüs tarihçilerinin meşhurlarından biri oldu. İnşallah onu başka bir yerde araştırma konusu yapacağız.

Üzerinde uzun tartışmaların yapıldığı asıl mesele, Muhammed b. Mûsâ'nın tarihteki yeri ve tarihi eser bırakıp bırakmadığıdır?

Kuşku yok ki adam, Endülüs ve Afrika arasında elçilik yapmaya ehil görülmesine yetecek bariz akli yeteneklere sahipti. Yine o, bir tüccar olması dolayısıyla doğası gereği haberleri aktarmak durumundadır. Bununla beraber araştırmacılar, bu noktada farklı tutumlar benimsemişlerdir.

Fransız Levi Provençal ve İspanyol Emilio Garcia Gomez, Muhammed er-Râzî'nin tarih yazımında hiçbir rolünün olmadığı kanaatinde dirler. Bu konudaki delilleri ise torunu İsa b. Ahmed er-Râzî'nin dedesinin herhangi bir tarihi çalışmasından söz etmemiş olmasıdır¹⁰⁵.

Fakat Franz Rosenthal, *Müslümanlarda Tarih İlmî* isimli eserinde adamın bugün kayıp olan diğer eserlerin kendisine atıfta bulunduğu *Kitâbu'r-Ra'yât* isimli Endülüs tarihini yazmış olma ihtimaline işaret etmektedir.¹⁰⁶ Endülüs'e girişi sırasında Mûsâ b. Nusayr'la beraber Endülüs'e giren Kureyş bayraklarının sayısını anlatan kitabın varlığını doğrulayan Palencia da bu görüştedir¹⁰⁷.

Abdolvahid Taha, Muhammed er-Râzî'nin *Kitâbu'r-Ra'yât* isimli tarih konusunda bir eser yazdığına dair açık işaretler bulunduğunu nakletmektedir. O. 471/1078 yılında sağ olan Endülüslü yazar Ebû Bekr Muhammed b. İsa b. Mezîn'in h.471 senesinde İsbiliye kütüphanelerinin birinde bir kitap gördüğünü zikretmektedir. Bu, Muhammed b. Mûsâ er-Râzî'nin yazdığı *Kitâbu'r-Ra'yât* isimli eserdir. Bu kitapta Endülüs'ün komutan Mûsâ b. Nusayr tarafından fethi, şehirlere girişi, beraberindeki Arap kabileleriyle birlikte fetihle ilgili izlediği plan konusunda değerli bilgiler bulunmaktadır. Eserde yine, bu kabileler ve toplanmaları, altında savaşmış bayraklar konusunda da tafsilatlı bilgi bulunmaktadır. Kitabın adı da bu bayraklara nispet edilmektedir¹⁰⁸.

Dr. Hüseyin Mu'nis, *Kitâbu'r-Ra'yât*'in varlığını kesin olarak doğrulamak eğilimindedir. O, Muhammed b. Mûsâ er-Râzî'nin coğrafyanın yanı sıra tarih konusunda yazan ilk kişi olduğu görüşündedir. Dr. Mu'nis, Endülüslü tarihçi Muhammed b. Mezîn'in ifadesinin metnini bize delil olarak nakletmektedir. Muhammed b. Mezîn şöyle demiştir: "471 senesinde İsbiliye kütüphanesinde Râzî b. Mu'temid döneminde Muhammed b. Mûsâ er-Râzî'nin yazdığı ve *Kitâbu'r-Ra'yât* ismini verdiği küçük bir kitap buldum. Eserde Emir Mûsâ b. Nusayr'ın Endülüs'e girişi, kendisiyle birlikte Endülüs'e Kureys'in ve Arapların kaç sancağının girdiği sayılmakta ve sancak sayısı 20 kûsur olarak verilmektedir. Sancakların ikisi Mûsâ b. Nusayr'a aitti. Birini Emir Abdulmelik b. Mervân, Afrika ve çevresindekiler için; diğerini de Emirül-Müminin Velid b. Abdulmelik yine Afrika ve onun ötesindeki Mağrib için; üçüncü sancağı da kendisiyle beraber oraya giren oğlu Abdülaziz için vermiştir. Diğer bayraklar ise Kureys'in ve Arapların öncülerinden ve amillerden kendisiyle beraber oraya girenlere aitti. Yine eserde oraya sancaksız giren boylardan bahsedildikten sonra şöyle denilmektedir: "...denildi ki onlar bu yüce savaş için el-Ceziretu'l-Hadra'da, sancaklar mescidinin bulunduğu mevkide toplandılar ve orası o gün bu sancakların toplanması dolayısıyla bu ismi aldı ve bu yüzden Râzî kitabına o ismi verdi. Râzî dedi ki: "Mûsâ b. Nusayr (Allah ona rahmet etsin) yer belirlenip mescit yapılanaya kadar yerinden ayrılmadı ve konumunu bırakmadı."¹⁰⁹

Dr. M. Ali Mekkî, modern araştırmacıların görüşlerini ortaya koyduktan sonra -Huseyn Mu'nis'in daha sonra yazdığı hariç- nihai görüşünü ortaya koymaya çalışarak bu konuda kesin bir görüş belirtmenin zor olduğunu söylemektedir¹¹⁰.

Bu şahısları ele aldıktan sonra, Endülüs tarih okulunun kuruluşundan bahsedemeyiz. Çünkü biz halen tarih yazıcılığı alanında zenginlik, bolluk ve şaheserlerin ortaya çıktığı bir asır olan hicri IV., miladî X. asrın başına gelmiş bulunmaktayız. Bu asırda tarih konusunda yazan pek çok isim ortaya çıkmıştır. Daha sonra bu konuları araştırmamız sırasında Allah'ın bizi muvaffak kılmasını diliyoruz.

¹ Nedvetu't-Târihi'l-İslami ve'l Vasit. Dâru'l-Me'ârif 1983 c. II. s. 265-298

² Bkz. İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 131 vd.

³ Bkz. *Sehâvî, el-İlân*, Beyrut 1983, s. 541

⁴ a.g.e. s. 549

⁵ Fuat Sezgin, *Târihu't-Turâsi'l-Arabî*, Riyad 1983, c. I, s. 247-253

⁶ es-Seyyid Abdulazîz Sâlim, *et-Târih ve'l-Muverrihûne'l-Arab*, İskenderiye 1981, s. 179

⁷ Huseyn Mu'nis, *et-Târih ve'l-Muverrihûn*, Kahire 1985.

⁸ Ebû Zeyd Şelebî, *Târihu'l-Hadâreti'l-İslâmiyye*, Kahire 1984.

⁹ Ahmed Alfî el-Molla, *Eseru'l-Ulemâ'i'l-Muslimîn fi'l-Hadâreti'l-Avrûbiyye*, 2. bs, Şam 1981

¹⁰ İzzeddin Ferec, *Fazlu'l Ulemâi'l-Müslimîn ala'l Hadâreti'l-Avrubiyye*, Beyrut

¹¹ Mahmud A. Makky, *Egipto y los Origenes de la Historiografia Arabe-Espanola*, Revista del Instituto Egyptios de Estudios Islamicos en Madrid, No 5, pp. 157-247 El ano 1957

- ¹² Aynı eser. s. 174.
- ¹³ Palencia, *Tarihu'l-Fikru'l-Endelüsî*, Kahire 1955.
- ¹⁴ Palencia, *Historia de la Literatura Arabigo-Espanola*, 2. bs., Madrid 1975, s. 141
- ¹⁵ Palencia, a.g.e. s. 144.
- ¹⁶ Şâkir Mustafâ, *Târihu'l-Arabî ve'l-Muverrihûn* c. II, s. 461, Beyrut 1980.
- ¹⁷ Abdolvâhid Zennûn Tâhâ, *Neş'etu Tedvîni't-Târihi'l-Arabî fi'l-Endelus*, Bağdat 1988.
- ¹⁸ Bkz. M. A. İsâ Sakr. *el-Fethu'l-İslâmî li-Bilâdi'l-Endelus*, Kahire 1985, s: 173.
- ¹⁹ İbnu'l-Kûtiyye, *Târihu İftitâhi'l-Endelus*, Kahire 1982. s. 38.
- ²⁰ Yazarı meçhul, *Ahbâr Mecmû'a*, Thk. İbrâhîm el-Ebyârî, Kahire 1982, s. 30.
- ²¹ Bkz. M. A. İsâ Sakr. *Târihu't-Ta'lim fi'l-Endelus*, Kahire 1982, s. 73 vd.
- ²² M. Alî Mekkî. a.g.e.. s. 228.
- ²³ İbnu'l-Faradî, *Târihu Ulemâ'i'l-Endelus*, Kahire1966, c. I, s. 199, No: 597; el-Humeydî, *Cezvetu'l-Muktebes*, Thk. et-Tancî s. 222.
- ²⁴ Fuad Sezgin, *Ahbâru't-Turâsi'l-Arabî*, m I., c. II, s. 361.
- ²⁵ el-Humeydî, a.g.e., s. 144.
- ²⁶ Şâkir Mustafâ, a.g.e., c.II, s.156; Ayrıca Bkz. el-Humeydî, a.g.e., s. 112-113.
- ²⁷ el-Humeydî, a.g.e.. s. 318. No: 796.
- ²⁸ Mekkî. *Mısr ve'l-Masâdir*, s. 173.
- ²⁹ Şâkir Mustafâ, a.g.e., c. II, s. 182.
- ³⁰ Şâkir Mustafâ. a.g.e.. c. II. s. 183.
- ³¹ Mekkî, *Mısr ve't-Tarihu'l-Endelusî el-Mulahhas*. s. 326.
- ³² Mekkî, a.g.e., s.327, Bkz. Şâkir Mustafâ, *et-Târih ve'l-Muverrihûn*, c. II, s. 185.
- ³³ el-Humeydî, a.g.e., s. 6.
- ³⁴ Mekkî, a.g.e., s.328; Şâkir Mustafâ, a.g.e., s. 182.
- ³⁵ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, Beyrut, s. 281.
- ³⁶ Şâkir Mustafâ, a.g.e., c. II, s. 157.
- ³⁷ Bkz. İbn Ferhûn, *ed-Dibâcu'l-Muzhib*, Beyrut, s. 132-138.
- ³⁸ Mekkî, a.g.e., İspanyolca metin s. 181.
- ³⁹ İbn Ferhûn, aynı eser, s. 134.
- ⁴⁰ Şâkir Mustafâ, *et-Târihu'l-Arabî...*, c. II, s. 159.
- ⁴¹ Bkz. İbn Ferhûn, aynı eser, s. 350; Mekkî, a.g.e., İspanyolca metin, s. 162 vd.
- ⁴² Mekkî, aynı makale. s. 184.
- ⁴³ İbnu'l-Faradî, *Târihu Ulemâ'i'l-Endelus*, no: 587.
- ⁴⁴ el-Humeydî, a.g.e., s. 222, İbnu'l-Faradî, a.g.e., .597.
- ⁴⁵ İbnu'l-Faradî, a.g.e., no 587.
- ⁴⁶ Ebû'l-Arab Temîm, *Tabakâtu Ulemâ'i İfrikiya*, s. 97.
- ⁴⁷ Mekkî, aynı makale, s. 188.
- ⁴⁸ Mekkî, aynı makale, s. 187.
- ⁴⁹ Şâkir Mustafâ, *et-Târihu'l-Arabî*, c. II, s. 165.
- ⁵⁰ Mekkî, aynı makale, s. 201; Bkz. İbnu'l-Faradî, no: 76; el-Humeydî, no: 237.
- ⁵¹ Bkz. el-Humeydî, a.g.e., no: 237, s. 130.
- ⁵² ez-Zabbî, *Buğyetu'l-Multemis*, 1967, no: 929.
- ⁵³ Bkz. Mekkî, aynı makale, s. 201.
- ⁵⁴ el-Humeydî, a.g.e, no: 796, s. 318.
- ⁵⁵ İbnu'l-Faradî, a.g.e., no: 595, c. I, s. 198, el-Humeydî, a.g.e., no: 505, s. 221.
- ⁵⁶ el-Humeydî, a.g.e., no: 521, s. 231.
- ⁵⁷ el-Humeydî, a.g.e., no: 204, s. 112.
- ⁵⁸ Bkz. Mekkî, aynı makale, s.185.186; İbnu'l-Faradî, a.g.e., c.I. s.195; Ebû'l-Arab Temîm, *Tabakâtu Ulemâi İfrikiya*, s. 97.

- ⁵⁹ el-Huşenî. Kudâtu Kurtuba, Kahire 1966. s. 32.
⁶⁰ Aynı eser. s. 39 vd.
⁶¹ Aynı eser, s. 15 vd.
⁶² el-Humeydî, a.g.e., s. 227, no: 510.
⁶³ el-Humeydî, a.g.e., no: 748; İsa Sakr, *et-Ta'lim fi'l-Endelus*, s. 82.
⁶⁴ el-Makkarî, *Nefhu't-Tîb*, c. III., s. 256.
⁶⁵ el-Kadî İyâz, *Tertîbu'l-Medârik*, c. I., s. 8.
⁶⁶ Bkz. İsa Sakr, aynı eser. s. 78.
⁶⁷ İbn Ferhûn, *ed-Dîbâc*, s. 154.
⁶⁸ İbn Ferhûn, aynı yer.
⁶⁹ İbnu'l-Faradî, a.g.e., c. I, s. 269, no: 816.
⁷⁰ el-Humeydî, a.g.e., s. 263, no: 628.
⁷¹ Palencia, *Tarihu'l-Fikri'l-Endelusî*, s.141.(İspanyolca metin.)
⁷² İbn Ferhûn, *ed-Dîbâc*, s. 155.
⁷³ İbn Ferhûn, aynı eser, s. 157.
⁷⁴ Mekkî, aynı makale, s. 190 vd.
⁷⁵ Palencia, aynı eser, s. 143.
⁷⁶ Mekkî, aynı makale, s. 193.
⁷⁷ Mekkî, aynı makale, s. 194-197.
⁷⁸ İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib*, Thk. L. Provençal, Beyrut, s. 2.
⁷⁹ Tâhâ, a.g.e., s. 8-9.
⁸⁰ Palencia, aynı eser, s.144; Tâhâ, a.g.e. s. 9.
⁸¹ Mekkî, aynı makale, s. 200.
⁸² el-Huşenî, *Kudâtu Kurtuba*, -s. 30.
⁸³ el-Humeydî, a.g.e., s. 3,7 no: 793.
⁸⁴ Tâhâ. a.g.e., s. 11.
⁸⁵ Makky: *De nuevo sobre el autor de la parte relativa a Espano de la obra anonima titulada Al imama Wal Siyasa*. R.I.E.E.I. Madrid. Yine yazarı meçhul, *el-İmâme ve 's-Siyâse* isimli eserin Endülüs'e ait bölümünün yazarına dair, *Mecelletu'l-Ma'hadi'l-Misri li'd-Dirâsâti'l-İslâmîyye*, Madrid, s. 5, 1957, s. 210-220.
⁸⁶ Mekkî, aynı eser, s. 215 vd.
⁸⁷ İbnu'l-Faradî, a.g.e., c. II., s. 5, no: 1102.
⁸⁸ Bkz. İsa Sakr, a.g.e., s. 96.
⁸⁹ el-Huşenî, a.g.e., s. 7; en-Nubâhî. *Kudâtu'l-Endelus*, s. 18; Ekrem Ziya el-Umerî, Bakî b. Mahled, s. 56.
⁹⁰ İbnu'l-Faradî, a.g.e., c. I., s. 92.
⁹¹ İbnu'l-Faradî, a.g.e., s. 92; İbn Hayyân, *el-Muktebes*, Thk. Mekkî, Beyrut 1973. s. 264; Ekrem Ziyâ el-Umerî, *Musnedi Baki b. Mahled*, s. 52, *Mukaddimetu Tarihu Halife b. Hayyât* s. 31.
⁹² Bkz, el-Umerî, aynı eser, s. 32-33; el-Umerî, *Musnedi, Bakî b. Mahled*, s. 53 vd.
⁹³ Bkz, el-Umerî, aynı eser.
⁹⁴ İbnu'l-Faradî, a.g.e., c.II., s. 146, no: 1456; *Târihu İbn Hayyât*, s. 304.
⁹⁵ Kadî İyâz, a.g.e., c. III, s. 332, el-Umerî, aynı eser, s. 59.
⁹⁶ el-Humeydî, a.g.e., s. 252, no: 887.
⁹⁷ M. Sâlih el-Bindak, *Yahyâ b. el-Hakem el-Gazzâl*, Beyrut 1979, s. 20.
⁹⁸ el-Makkarî, a.g.e. c. III, s. 27-28; İsa Sakr, a.g.e., s. 323.
⁹⁹ el-Makkarî, a.g.e. c. I, s. 268; Bkz. el-Bindak a.g.e., s. 29.
¹⁰⁰ el-Bindak a.g.e., s. 27.
¹⁰¹ İbnu'l-Ebbar, *el-Hulletu's-Siyerâ*, c. I, s. 144.
¹⁰² el-Humeydî, a.g.e., s. 340, no: 757.

ENDÜLÜS'TE TARİH OKULUNUN GELİŞİMİ

-
- ¹⁰³ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, Mekkî neşri. s. 265 vd.
¹⁰⁴ İbn Hayyân, aynı eser. s. 269.
¹⁰⁵ Tâhâ, a.g.e., s. 19.
¹⁰⁶ Rosenthal, *İlmu't-Târih*, s. 224.
¹⁰⁷ Palencia, *Târihu'l-Fikr*, (İspanyolca metin) s. 114.
¹⁰⁸ Tâhâ, a.g.e., s. 21.
¹⁰⁹ Huseyn Mu'nis, "el-Coğrafiyyetu ve'l-Coğrafiyyûn fi'l-Endelus", *Mecelletu'l-Ma'hadil-Msri li'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye*, Madrid, S.7-8, 1959-1960. s. 225.
¹¹⁰ Mekkî, İbn Hayyân'ın *el-Muktebes*'indeki 463 nolu not, s. 579.